

AA 4303

László főherczeg.

LÁSZLÓ
FŐHERCZEG

ÉLETE ÉS HALÁLA.

IRTA

DE BAJÁN MIHÁLY.

BUDAPEST.

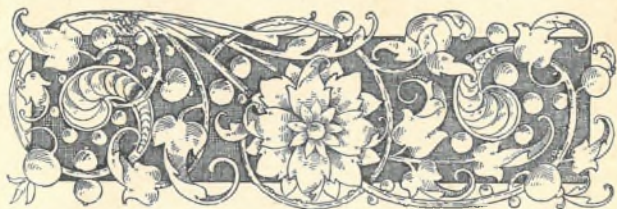
KIADJA A SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT.

1896.

Aa 4303¹/₂

604942

ELŐSZÓ.

Azon művek közé tartozik e könyv, a melyekhez nem kell tulajdonképeni előszó; az emlék, a melynek szentelve van, fölöslegessé tesz minden magyarázatot.

Mégis, mielőtt e művet útjára eresztenők, kötelességünknek tartjuk kijelenteni, hogy adatainkat a legilletékesebb helyekről, legelső sorban Ő Császári és Királyi Fenségeiktől, *József* főhercegtől, *Klotild* főhercegasszonytól és *József Ágost* főhercegtől nyertük, kik hosszú hasábokon irták le a fájdalmas emlékeiket és másként is megkönnyítették a szerző munkáját; mely kegyességüket mély hódolattal és hálával hozzuk nyilvánosságra.

A fenségeken kívül még számosan szíveskedtek e sorok írójának adatokat nyújtani és

általában segítségére lenni; mind a legilleté-
kesebbek, kik az általuk leírottaknak és elbe-
szélteknek tanúi voltak.

Legyen ezért köszönet mindannyiuknak, de
ne a betű vagy a szó köszönete, hanem a jelen
elbeszélés igazsága, melyre egész erőnkkel
törekedtünk.

Budapesten, 1895. év december havában.

A szerző.

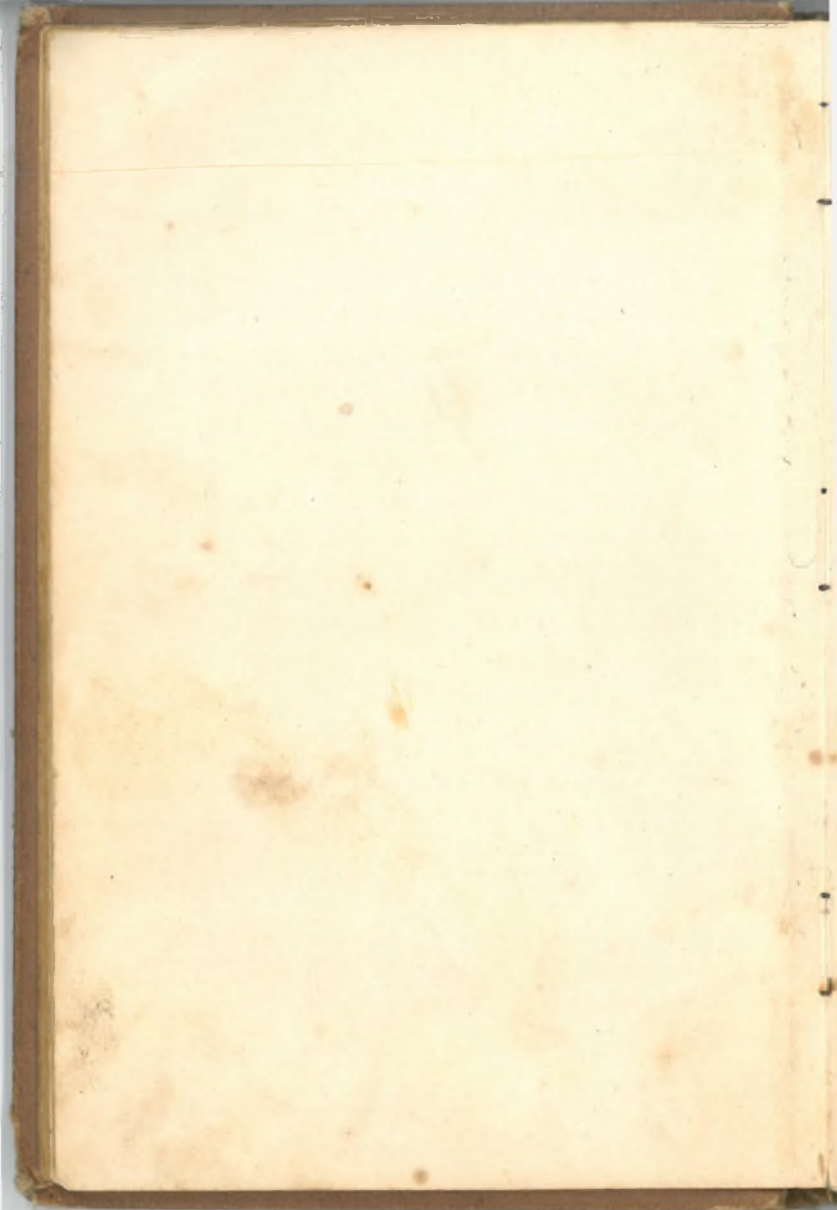
*A ki megdicsőült ifjan, testben, lélekben
tisztán, Ő róla szól e könyv,*

LÁSZLÓ KIRÁLYI HERCZEGRŐL

*József főherceg elhunyt fiáról, a kit meg-
sirrattunk, meggyászoltunk mindannyian, de
a kinek midőn teste átadatott az enyészetnek s
lelke visszatért Teremtőjéhez, szelleme, példája
itt maradt közöttünk . . .*

*. . . A virág elhervadt, elszáradt, de illata
itt terjeng fölöttünk. Alakja örökké fog élni
szerető nemzele emlékezetében; élete ezrek
mintaképévé váland.*

I.

Tíz évszázad múlt el azóta, hogy a magyar nemzet itt él Európa szívében. Tíz, küzdelmekkel, dicsőséggel és gyászszal telt hosszú évszázad. A csodák évezrede, a melyben annyi-szor támadt föl e nemzet, a hány-szor sírba szállt. És a legutolsó évszáz mind a tíz között a legnagyobb, a legfontosabb. Kilencz század kemény megpróbáltatásai után megérett a magyar nemzet. Hihetetlenül gyorsan emelkedett, a békés emberöltők alatt nagyot haladt nyugoti államokkal egy sorba küzdötte föl magát. Lehetek nehezebbek az elmúlt századok, fontosabb a magyar nemzet életére és szebb nem volt egyikök sem.

A világot bámulatba ejtő haladásnak, az újjászületésnek és elismertetésnek e százada az épen, a melyben a nemzet története elválaszthatlanul egybeforrott József főherczeg ő

fensége nagy családjának a nevével, történetével.

A millenium nagy ünnepének éve, annak az évnek százados fordulója épen, a melyben az uralkodóház legmagyarabb ága, *József Antal* főherczeg személyében, Magyarországra bejött. Látogatása rövid volt, de elég arra, hogy megnyerjen minden szívet, hogy az 1796. évi pozsonyi országgyűlésen egyhangúlag megválasszassék az ország nádorispánjának.

József Antal főherczeg, a ki ötven évi nádorkodása alatt a «nagy nádor» nevet vívta ki magának, királyunk nagyatyjának egyik testvére, II. Lipót király fia volt. Sajátságos találkozás a nagy alakok élettörténetében sokszor csodálatosan megisméltendő eseményeknek, hogy őt is, mint öt évvel előbb atyját, a nélkül választotta meg az országgyűlés, hogy a királyi üzenetet tartalmazó levelet fölbontották volna. Milyen jele ez a szeretetnek, a bizalomnak és a lelkesültségnek ama «karok és rendek» részéről, a kik oly rendületlen erővel ragaszkodtak mindenkor az alkotmányos törvényekhez! Az 1608-iki III. törvényczikk akképen rendelkezik, hogy az országgyűlés a királytól előterjesztett két katholikus és két

protestáns főúr közül választja a nádort. József Antal főherceg is magával hozta a királyi levelet, de bizony félretették azt ez egyszer a megillető tisztelettel, és leírhatlan lelkesültséggel kiáltották ki nádorrá az akkor még csak húsz éves főherceget.

II. Lipót király, a ki ismerte fia nagy tehetségeit, teljes bizalommal, örömmel adta meg királyi jóváhagyását a választáshoz.

József Antal főherceg, mielőtt Magyarországba jött, tizenöt testvérével együtt Firenzében növekedett. II. Lipót osztrák császár és magyar király — mint tudjuk — mielőtt trónra lépett, huszonhat éven át kormányzója volt az Ausztria által meghódított olasz tartományoknak. Kormányzásának legszebb emléke az a mellék-név, a mit e huszonhat év folytán alattvalóitól kiérdemelt. A «böles» kormányzónak hitták. Székhelye állandóan Firenze volt, udvara pedig egyik, egész Európában híres középontja az irodalomnak, tudományosságnak és a művészeteknek. Ezt a levegővel magába szítt emelkedett szellemet hozta magával hozzánk az ifjú nádor.

Mielőtt az ötven éves nádori méltóság áldásos korszakának vázolására térnénk át, nem

akarjuk hallgatással mellőzni itt azt a történelmi érdekű anekdotát, a melyet a fejedelmi család krónikásai jegyezték föl az utókor számára.

1772-ben történt, hogy egy Bonaparte nevű ajacciói ügyvéd (ki nem ismeri ma e nevet?) valami pörös ügyben Firenzébe vetődött. Az ügyvéd magával vitte az útra tizenhárom éves kis fiát is. Firenzében aztán, jól végzett munka után, azt az élvezetet akarta magának és fiacskájának megszerezni, hogy megnézze a főhercegi palotát. Az udvarmesteri hivatal megadta az engedélyt, s az ügyvéd végig járta a palota műremekekkel díszített, fényes termeit. Véletlenül a fiatal főhercegek lakosztályába is bejutottak. A fejedelmi gyermekek épen játszottak s megpillantva a jóképű idegen fiút, *Károly* főherceg, a legidősebb, meghitta, játszszék velök. A kis Bonaparte aztán jó darabig játszotta a háborúsdit hercegi játszótársaival. Ólomkatonák, ólomágyúk: ez volt a hadsereg . . .

Minek beszéljenek tovább a krónikások?

Mindnyájan tudjuk, hogy huszonöt évvel később újra találkozott egymással Károly főherceg és az ajacciói ügyvéd fia. Csakhogy ezt az ajacciói fiút akkor már *I. Napoleon*-nak

hítták és a két «játszótárs» nem ólomkatonák hadseregét vezette egymás ellen.

A fiatal József Antal főherceg, a mikor 1796-ban a nádori méltóságot átvette (egy évvel elődének, Sándor Lipót főhercegnek szerencsétlen halála után), még magyarul sem tudott. Igaz, hogy abban az időben nagyon könnyen el lehetett a magyar nyelv nélkül. Latinul beszélt minden számottevő ember szerte az országban. Latin volt a közélet nyelve; latinul beszéltek a hivatalokban, latinul a társaságokban. A felsőbb körökben németül és francziául. A mi édesen csengő magyar nyelvünk pedig kiszorult az utczára, szinte restellte a kaputos ember, ha magyarul szólították meg. Ez a mostoha idő azonban nem fordította el az ifjú nádor szívét a magyar nyelvtől; neki látott, hogy megtanulja, mesterül maga mellé véve Versegly Ferenczet, és rövid idő alatt annyira haladt, hogy a mikor az országgyűlés elhatározta, hogy a főrendiházban is magyar nyelven tanácskozzanak, — de ez ne legyen kötelező a főrendiház elnökére, a nádorra nézve, — József Antal főherceg kijelentette, hogy magyarul fogja vezetni a tanácskozásokat. Szavának is állt, minden ékesen szólásnál

jobban bebizonyítva ezzel, mennyire szíven hordja a magyar nemzet haladását, melynek szakadatlan folytonosságát legelső sorban a magyar nyelvnek minden téren való használata biztosította.

Tudjuk a történelemből, milyen zavaros idők voltak azok, a melyekben József Antal főherczeg a roppant felelősséggel járó nádori méltóságot elfoglalta.

A Martinovics-féle összeesküvés által fölvert hullámok még nem simultak el, sőt Horvátországban egyre ismétlődtek az összeesküvés gyanújával terheltek elfogatásai.

A francziákkal folytatott nagyon népszerűtlen háború óriási áldozatokat követelt a csaknem végkimerülésre juttatott nemzettől, mely lihetetlen megerőltetéseket viselt el már a török hadjáratok, a Rákóczy-harczok, a Mária Terézia alatt végig küzdött örökösödési háborúk és a II. József idejében lezajlott török háborúk alatt.

A mindig rosszabbodó viszonyok nagyon is érthetővé teszik azt az egész országban uralgó nyomott, elégedetlen hangulatot, a mely a húsz éves nádornak rendkívüli mértékben megnehezíté helyzetét,

Nagy akadályok álltak előtte, hogy megnyerhesse a nemzet szívét, de nagy tehetségei ledöntöttek minden gátat; titkos ellenségek környezték, de nemes szive, tiszta jóakarata csakhamar megnyertek mindenkit és soha népszerűbb nádora még nem volt Magyarországnak, mint ő. A mai Magyarországnak és a mai Budapestnek ő veté meg az alapját.

Fényes, komoly lapok beszélnek történelmünkben József nádor tetteiről. Igazi atyja volt népének és hű közbenjárója a királynál. Összeforrt a nemzettel, lelkesítette, fönntartotta a rossz napokban, segítségben erős kézzel támogatta a békés alkotások idején. Az a nagy átalakulás, a melyen hazánk e század első felében átment, nagy részben az ő érdeme. Sok mást említetlenül hagyunk akkor, a mikor csak azt akarjuk kiemelni, hogy a nemzeti muzeumot és az akadémiát az ő pártfogása és védnöksége alatt alapították meg. Alkotásai soha el nem múló emléket állítottak neki nemzeté szívében. Már ő érezhette azt a rajongó szeretetet, a melylyel ma az egész nádorcsaládot a magyar nép körülfonja.

József nádor háromszor nősült. Első neje II. Péter orosz czár leánya volt, Alexandra

Pavlovna nagyhercegnő. A milyen boldog volt e frigy, oly rövid ideig tartott. A főherczegasszony hamar elhunyt. A nádor az ürömi sírboltban helyeztette örök nyugalomra forrón szeretett nejét.

A főherczeg második felesége *Hermina* anhalt-bernburgi hercegnő volt. E házasságból származott *István* főherczeg, az utolsó nádor, a ki az 1848/49. évi szabadságharcz lezajlása után a Németországban levő Schaumburg nevű várba vonúlt vissza és magános, elszigetelt élet után 1867 márczius 19-én elhunyt.

Második neje halála után József nádor harmadszor is megnősült. *Mária Dorottya* württembergi királyi hercegnőt vette nőül.

Ebből a házasságból születtek: *József főherczeg*, a nádorcsalád mai feje (született 1833-ban), továbbá *Mária Henrietta* főhercegnő, a mostani belga királyné, *Stefánia* özvegy trónörökösne anyja (született 1836) és *Erzsébet* főhercegnő, *Krisztina* spanyol regens-királyné anyja, a ki előbb *Ferdinánd* osztrák-esztei főherczeg, ennek halála után pedig *Károly Ferdinánd* főherczeg neje volt (született 1832).

A millenium évében éppen harminczkét éve annak, hogy *József* főherceg nőül vette Koburgban *Ágost* szász-koburg-góthai herceg leányát, *Klotild* hercegnőt. Hét gyermek származott e házasságból. *Erzsébet* főhercegnő (született 1865-ben, meghalt egy éves korában); *Mária Dorottya* főhercegnő (született 1867-ben); *Margit* főhercegnő (született 1870-ben, nőül ment *Thurn-Taxis* herceghez 1891-ben). Eljegyzésöket egy napon tartották a főhercegi pár ezüstitakadalmával (1890 július 15-én). Negyedik gyermek volt *József Ágost* főherceg, a ki 1893-ban vette nőül királyunk unokáját *Auguszt*a főhercegnőt, *Gizella* főhercegasszony és *Lipót* bajor herceg leányát. Ötödik volt a főhercegi pár gyermekei közt *László* főherceg, a mi őszinte fájdalommal elsiratott kedves halottnak, az egész ország kedveltje. A hatodik a tizenhárom éves *Erzsébet* főhercegnő s a hetedik végre *Klotild* főhercegnő, a ki most még csak tizenegy éves.

József főherceg nőtestvérei közül, mint már említettük, *Erzsébet* főhercegnőnek két férje volt. Első házasságából származik *Mária Terézia* főhercegnő, a ki *Gizella* főhercegnő

rokonához, Lipót bajor herceghez, Luitpold regensherceg legidősebb fiához ment nőül. Mária Terézia főhercegnő tehát a harmadik nő a nádor családjából, a ki királyi trónra lépett. A főhercegnő második házasságából származik *Frigyes* főherceg, (a ki most Pó-zsonyban lakik), *Károly István* főherceg és *Jenő* főherceg, valamint *Mária Krisztina* spanyol regenskirályné, a ki Frigyes főherceg után született.

A nádor minden gyermeke Alesúthon növekedett. Mind tud magyarul és mind magyar szellemű nevelésben részesült. Száz példáját fogjuk ennek látni e lapok során, szoros kapcsolatban a megdicsőült László királyi herceg élete történetével.

E sorokban a törzset festettük le, a melynek egyik virágos hajtása volt az elhunyt főherceg. Láttuk mily dús virágzásban áll a nádorcsalád hatalmas fája és míg szivünk fájdalmasan dobban meg letört virága emléknél, nyomon érezzük a vigasztalást: a virág lehullt, de erőben, fenségben áll a törzs, a melynek száz év óta tapad gyökeréhez a magyar föld. És van még virág a fán...

A nádorcsalád állandó lakóhelye a fejérmegyei Alesúth. Kopár, terméketlen, rosszúl mivelt vidék volt, s ebből alakította József nádor azt a paradicsomot, és azt a mintagazdaságot, a mely messze földön ritkítja párját.

Százhusz holdas hatalmas park veszi körül a nemes egyszerűségben épült kastélyt, melyből a kápolna tornya magaslik ki; e gyönyörű park mai nagyságát és szépségét már József főherczegnek köszöni. Eredetileg 75 magyar hold nagyságú volt, s a fenséges úr 1876-tól 1887-ig bővítette ki mai terjedelmére. Az oszlopos főhomlokzat előtt kétoldalt álló ágyúk az első pillantásra tudtára adják az idegennek is, hogy a kastély fenséges ura magas katonai rangot visel. A park telve van a nagy nádor *élő* emlékeivel. Itt egy hatalmas hárs terebélyes koronájának lombjai suttognak az ő keze műveiről, odább illatos fenyves, a melyet ő ültetett a sivó homokba, dicséri emlékét. A parkban van, szorosán a kastély mellett, a nagyszerű pálmaház is, a melyben a hazai és külföldi növények nagyszerű gyűjteményében, a többek közt ritka nagyságú pálmák is vannak. Nagyobbakat már csak a pálmák forró

levegőjü, örök napsugaras hazájában láthatunk.

Nemes izlésre, nagy természetkedvelésre és igazi hercegi gondolkodásra vall e környezetben minden.

És ebben a légkörben él, itt tölti napjai legnagyobb részét a kastély ura, a legmagyarabb főherceg, a kinek örömében, bánatában oly igaz szívvel vesz részt a nemzet: *József főherceg*.

László főhercegnek van szentelve e könyv, de lehetetlen ő róla írni, a nélkül, hogy fenséges atyjáról ne íránk. Sok jellemvonás, a mi még csak fejlődőben volt a korán megboldogult ifjú főhercegnél, egész teljességében él atyjában és sok nemes hajlam, a minek eredetét hiába keresnök, világos magyarázatra talál szülői jellemében.

A főherceg méltó életírója csak a történelem komoly műzsája lehet. Sokan megkísérelték már képet adni róla népének, a mely oly rajongva szereti; de nem volt az hű kép sohasem. Hol a mértékfölötti hizelgés, hol a meg nem értés torzította el. Már pedig a mily mértékben visszatetsző az előbbi a főherceg egyenes, emelkedett gondolkodása előtt, ép oly sajnálatos az utóbbi.

Mint dicső emlékü édesatyja, ép oly nemes egyszerűségű, patriarkális életet folytat. Szemben nem egyesültek még az igazi polgárerények a természetes fejedelmi előkelőséggel, mint a főhercegi család életében. A családnak egymást ritka bensőséggel szerető tagjai közt nyoma sincs a hideg szertartásosságnak.

Hisz azért fáj, azért heged oly nehezen a seb, a melyet a szülők és testvérek szivén az a szerencsétlen lövés ejtett, mert igazi szülők, igazi testvérek ők! A milyen mintaképe az anyának és a jó, gondos háziasszonynak *Klotild* főhercegegasszony, olyan mintaatya József főherceg.

Milyen gyermekeknek kell azoknak lenni, a kiknek atyjuk kitűnő katona, a külföldön is ismert tudós és az önfeláldozásig emberszerető honpolgár. Milyen példa áll előttük! Mert igazán előttük áll; a mi idejét a közügyek nem veszik igénybe, azt mind családjá, ez igazán kedves, jó család körében tölti.

Reggel korán kelnek az alocsúthi kastélyban és délig dolgozik mindenki. Pontban tizenkét órakor ebédelnek; aztán egy kis családi hangverseny következik, zongora, czimbalom, dal, majd újra munka, tanulás, kertészkedés,

vívás, tornászat; félhétkor együtt vacsorál a család, s kilencz óraker már csendes a kastély. Így megy ez folyton, ritka kivételekkel. A mikor a főherczegek megnöttek és egyikök megnősült, a másik pedig tanulmányai folytatása czéljából elhagyta a szülői házat, otthon maradt még két kis főherczegnő és velök együtt otthon maradt a «régi rend» is és haza jártak a szárnyra bocsátott fiak, ha a szeretet napjának melegén akartak üdülni.

A milyen jó apa családja körében, olyan igazi ember a főherczeg mindazokkal szemben, a kikkel érintkezik. Nincs, a kit meg ne hódítana, meg ne nyerne biztató, az előzékenységig kegyes modora. Népszerűség soha méltóbb embernek nem jutott osztályrészü. És ezt illető lelkitulajdonságait szinte teljes mértékben örökölte megdicsőült fia. Miért szerettük oly nagyon? atyjáért talán? mert hisz az ő szive apró dolgokban nyilatkozott még csak meg, — Isten tudja! A nép ösztönszerű vonzalma azonban csalhatatlan. Minden mélyebb kritika nélkül nyilatkozik meg; de soha nem volt még méltatlan reá az az alak, a kit körülölelt. Ez a népek pszichológiájának egyik rejtélye.

Nem adnánk igazi képet a főherczegi atyá-

ról, ha kihagynók e nagyon is halavány vázlatból a kedélyes, fesztelen társas érintkezések iránt való szeretetét. Vendégei tapasztalhatják ezt. Az alocsúthi, kis-jenői vadászatok, szüretetek mindmegannyi tanúbizonyságai a főherceg magyaros vendégszeretetének és sziveket megnyerő kedves modorának.

Jóságával sokan visszaéltek már, ember-szerető lelkét sokszor megkeserítette a kaján rosszakarat; de a magyar nép szívében homály nélkül fénylik nagy elődeinek nimbuszától körülvelt képe és a neve szerte az országban ez: «*a mi főhercegünk*».

Hogy milyen feleség és milyen anya Klottild főhercegasszony, azt legszebben mutatja gyermekeinek egyénisége és az ő hős lelkének ama megnyilatkozásai, a melyekkel e lapok során találkozni fogunk.

II.

1875 július 16-án született Alcsúthon *László* királyi herceg, a főhercegi pár ötödik gyermeke. Testvére *József Ágost* ekkor már három éves volt. Ha élete első pár évének, a melyet csaknem kizárólag Alcsúthon töltött, bővebb leírást szentelnénk is, nem mondhatnánk mást, mint hogy nőtt erőben, egészségben, fejlődésében semmi betegségtől nem zavarva. Fenséges szülői aprólékos gonddal ügyeltek a bimbóélet minden még oly csekély mozzanatára is. Első idegen gondozója egy német hölgy volt, a kinek különben a fölügyeleten kívül más szerepe alig volt a kis főhercegek körül.

A főherceg, engedelmeskedve a gyermekei iránt érzett mélységes szeretet szavának, korán nevelőre gondolt. Tudta, hogy a rendszeres, átgondolt nevelés sohasem kezdődhetik elég

hamar. László két és fél éves volt akkor, József Ágost pedig közel járt az öthöz, a mikor József főherczeg a nevelő megválasztásában egykori kedves tanítója *Rómer Flóris* tanácsát kérte ki. Ez hosszas tanakodás után Holdházy Jánost, a győri egyházmegye papját, ki akkor-tájt Győrött a kis-szemináriumnak volt az igazgatója, hozta javaslatba. E választás a fenséges szülők előtt már csak azért is tettségessé találkozott, mert Holdházy nővére *Mária* és *Margit* főherczegnők mellett már régebben mint nevelőnő működött. Később aztán, midőn József Ágost főherczeg a benzések győri főgimnáziumába magán tanulóul iratkozott be, Holdházy mellé még két más tanárt, *Malatin* Gotthard pannonhalmi benzést és *Köppl* Károly győregyházmegyei papot, osztottak be. Rövid tárgyalás után Holdházy elfogadta a megtisztelő bizalmat és tizenöt hosszú éven át elválhatlan kísérőjévé, mentorává lett az ifjú főherczegeknek.

«*Nevelje fiaimat vallásos embereknek és magyaroknak*»; e fenkölt szavakkal adta át gyermekeit József főherczeg az új nevelőnek. Ezzel egyszersmind az út is ki volt már jelölve, a melyen a nevelésnek haladnia kellett, a mely-

ről letérnie nem volt szabad. Nem is tért le tizenöt éven át egy pillanatra sem.

Nagyban megkönnyítette a nevelés munkáját az, hogy a fenséges szülők mindenben «kezére jártak» a nevelőnek.

Itt kell megemlékeznünk arról az önmagáról teljesen megfélelmező szeretetről, a mely mintaszülőkké tette a főhercegi párt. Az aicsúthi kastélyban az életrendet a gyermekek érdeke szabta meg. Az ő testi, lelki szükségletökhöz mértén volt beosztva az egész nap. A szerető szülők csaknem teljesen figyelmen kívül hagyták magukat.

A gyermekek különben is mindig a család körében voltak, együtt ebédeltek szüleikkal, bárki volt is vendég az asztalnál. A családi nevelés megizmosította, kiegészítette, a mit a tanítás magként elhintett a fogékony lelkekbe és képessé tette a gyermekeket arra, a mit másként a legkitünőbb nevelés sem adhat meg, hogy elfogulatlanul mozogjanak idegenekkel szemben is. Kora gyermekéveikben megszokták már a másokkal való érintkezést és elsajátították azt a szívet megnyerő, az első pillanatban lekötelező nyájas modort, a mely annyira megkülönbözteti főhercegi atyjukat.

Sokszor találkozhatunk az életben magas állású emberekkel, a kik bizonyos tartózkodást, vagy, hogy igazi nevén nevezzük: félnék elfogultságot tanusítanak a legközönségesebb társadalmi érintkezésben is. Máskor meg a gög lép előtérbe náluk, mutatva szívök hidegségét, agyuk ürességét. Sem az egyik, sem a másik nem volt meg az ifjú főhercegekben. Mosolylyal ajkukon, a zavar minden nyoma, de büszke tartózkodás nélkül is fogadták az idegent.

Az elhúnyt fiatal királyi herceg kicsi volt még, de már elragadón kedves vendéglátó; valahányszor családjához új udvarhölgy érkezett, ki nem fogyott a magyarázgatásokból, hogy mint töltheti el a napot, mi dolga van, mit nézzen meg.

— Ha valamit nem tud, csak kérdezze meg tőlem, majd megmagyarázok én mindent.

Mikor már nagyobbak lettek, annyira kedvessé tudták tenni a velök való érintkezést, hogy a ki egyszer beszélt velök, ha a legkomo-lyabb, leghiggadtabb emberek közül való volt is — «tűzbe ment volna» értök.

Milyen példaadás már ez is! Ők, a kik mai társadalmi életünkben a legmagasabb méltóságok viselésére voltak kiválasztva, úgy hogy

kivételes helyzetök ha nem mentette volna is ki, de mindenesetre elfogadható magyarázataul szolgált volna egyes — talán nagy — gyengéiknek is: ők ennek a rájuk váró kiváltóságos jövőnek a tudatában teljes mértékben iparkodtak a polgárerények elsajátítására és gyakorlására.

Ilyen alapon indult a két ifjú főhercegi sarj, József és László s ha mindkettőjük életírója majdan párhuzamos rajzot adand fejlődésökről, egyforma erényekről, egyforma buzgó jóakaratról kell majd írnia. Jellemök különböző árnyalatokat mutatott, de az alaprajz egyenlő volt. Hiányos maradna e rajz, ha — mielőtt a megdicsőült László főherceg történetére térnénk át — meg nem említénők a közös vonást, a mely csodálatosképen már 2—3 éves korukban megnyilatkozott bennök. Ez az ő származásuk, az ő méltóságuk és annak a *tudata* volt, hogy ők *magyarok*. A mennyire meg nem feledkeztek arról soha, hogy emberek, mint mindenki más, ép úgy nem téveszték soha szem elől, hogy kik ők születésöknél fogva.

László főherceg ritka szép gyermek volt. Lehetetlen kedvesebb, vonzóbb, megragadóbb

gyermekarczot képzelni is, mint az övé volt. Első látásra megnyert, meghódított mindenkit. Egyike volt ama gyönyörű angyalarczoknak, minőket Ráfael képein látunk felénk mosolygani. Midőn a fenséges család az 1878-iki nyáron orvosi rendeletre a norderney-i tengeri fürdőn időzött, a két főhercegi gyermek majdnem az egész napot folyton az üdítő, erősítő levegőjű tengerparton tölté, a homokban játszva, kagylókat, tengeri moszatokat gyűjtve, kis vitorlás csónakaikat vízre bocsátva. Midőn a tengerparton oly fenséges látványt nyújtó napszállat elragadó fénytűneteivel az egész fürdő-közönséget parti sétára csalta, a két kis fejedelmi sarj, de főleg László volt az egész publikum érdeklődésének tárgya. «Da kommt die Wonne des Strandes» susogták mindenfelé, — «itt jön a tengerpart sétálóinak gyönyöre».

Tíz éves korában így jellemezte koszorús irónk Jókai: «... elválthatatlan jó pajtása három évvel idősebb fivérének, benső szeretettel ragaszkodik hozzá. Modora népszerű, fesztelen, semmi korlátot nem tűrő; merő pajzánság, csupa elevenség egész a féktelenségig. Egy helyben ülni — no arra ugyan nem

képes. Számára nem létezik fa elég magas, árok elég széles, — folyton ugrál, szaladgál s vidám zajától egész nap visszhangzik a tágas kastély, s a még nagyobb kert. Hanem arany jó szív. Önzetlen egészen a magáról megfeledkezésig. Apró ötleteivel, melyekben kifogyhatatlan, gyermeteg élceivel egy egész társaságot elmulattat. Ha huszár nem lesz belőle — hát akkor semmi sem».*

Ilyen volt tíz éves korában s ennek az eleven, gyermeki életnek, a mely oly természetes és oly tiszta volt, mint a napsugár, meg volt már az alapja kicsiny korában is.

Megtörtént nem egyszer, hogy mint két éves gyermek, ha bántotta valami, a földre vetette magát s úgy sírt. De hamar kiengesztelődött és akkor hogy rá tudott szolgálni mindenki szeretetére!

* Ez adatra Jókai «Emlékeimből» című gyűjtéményes munkájának első kötetében a 365. l. bukkantunk, hol a nagynevű szerző «József főherczeg családja körében» feliratu cikkét e megjegyzéssel vezeti be: «Egy jóbarátunk, ki a főherczegi házzal közvetlen összeköttetésben áll, ez érdekes adatokat közli velünk e példaszerű családi életről».

Élénk fölfogású és ép oly élénk képzelőtehetségű gyermek volt.

Alig volt idősebb három évesnél, a mikor nevelője, a kivel sokat sétált a pompás parkban, kifogyva változatos meséiből, az egyes növényekről kezdett neki beszélni. Elmondta nevöket, beszélt sajátágaikról, s az eredmény az lett, hogy az eleven eszű kis gyermek — különös örömére a természetet annyira kedvelő fenséges apjának — játszva megtanulta és tudta minden fű, fa, virág nevét.

A természet iránt való szeretetet különben egyenesen atyjuktól József főhercegtől örökölték. Járni is a szabad természetben tanultak. Az alsúthi park közelében ott van a csaplári erdő, a mely sokszor volt idilli jelenetek tanúja.

A többek közt megtörtént egyszer, hogy a két kis herczeg kergetőzve játszott a szülők körül, a kik egy árnyékos fa alól gyönyörködtek bennök. László, ki csupa hév, csupa elevenség volt, néhányszor meg-megbotlott egy-egy kiálló fagyökérben, lehullott ágban, s egyszer aztán elesett. Szerető édes anyja, a mikor a földön elterülni látta gyermekét, rémülten ugrott föl, a főherczeg azonban hamar megnyugtatta.

— Katonadolog, kis fiam, fordult aztán fiához, így tanulsz meg okosan járni!

És pár ilyen kis «baleset» után nem is kellett félteni a kis herceget, oly ügyesen és óvatosan tudott járni a harasztos ágak közt.

A természet iránt való szeretete tette később oly kitűnő vadászszá is.

Azokban az években, a mikor még e nemes időtöltésre fiatal volt, a növényvilág, az állat- és ásványvilág felé fordult egész lelkével.

Azonban egyszer csak vége szakadt a gondtalan, vidám, játszi gyermekéveknek, mert elkövetkezett a tanulás komoly, sokszor keserves ideje.

Na hanem meggyült vele tanárainak gondja!

Mennyi időbe, fáradságba került ezt az élénk, nyugtalan, eleven-kénesőként izgó-mozgó természetet megfékezni! Mennyi időbe került, míg csak ülni is megtanult! Hanem aztán mégis csak megadta magát, s mikor egyszer belátta, hogy végtére is tanulni «*muszáj*», mert illetlen volna egy főherczegre nézve, ha *tudatlan* maradna, soha nem fordult elő eset, hogy *kényszeríteni* kellett volna a tanulásra, vagy hogy a tanórára pontosan, készségesen meg ne jelent volna. Nem azon természetek közül

való volt, a kiket az iskolában *jó deákknak* szoktak nevezni; de ritka éles, világos felfogással, korát felülmúló helyes ítélőtehetséggel volt felruházva. Tanítóit nem egyszer hozta zavarba fogárdos kérdéseivel. Mindennek tudni vágyott okát-fokát. Nem fogadta készpénzül tanítóinak minden állítását. Könyvből nem szívesen tanult, vagy hogy elfogadott műszóval éljünk — *nem magolt*. De ha tanítói képesek voltak érdeklődését felkölteni élénk, érdekes előadással: a hallottakat tisztán, híven megjegyzé magának, s a mit egyszer fölfogott, nem könnyen felejté el. De már ekkor kitűnt, hogy életében nem az elméletek, hanem a *tettek emberévé* lett volna. Általában el lehet róla mondani, hogy késő fejlődésű gyermek volt. Három éves korában még nem tudott tisztán beszélni, valamint hogy gyermeteg, ártatlan kedélyét sajnos! rövid, nagyon is rövid élte végeig megtartá; de az utolsó három év alatt testileg, lelkileg rohamosan fejlődött.

A kiszabott tanulási órára, bármilyen kedves dologgal volt is elfoglalva, a legnagyobb pontossággal jelent meg, s ha megtörtént mégis, hogy elkésett, alaposan tudta *igazolni* késelmét.

Az ilyen apró «vétségek» is rendszerint jószívűségének a következményei voltak.

Megtörtént, hogy a halászat sportja sokáig ott tartotta a park tava mellett. Meg kell jegyeznünk, hogy ő, a ki elevenségében, tél-időn, *korcsolyával a lábán* is fölmászott a tavat környező fákra, a legnagyobb türelemmel órákig el tudta várni, mikor pedzi a hal a horgot.

Ha ilyenkor elkésett az előadásról, azzal mentette magát, hogy «szegény jó apáczáknak böjtölni kell, s jó lesz nekik az a néhány halacska». De azért máskor iparkodott pontos lenni.

Nagyon hátráltatta úgy testi, mint lelki kifejlődését gyomorgyengesége. Nagyon gyakran megtörtént, hogy a piros arcú, csillogó szemű fiatal királyi hercegeg egy-egy étkezés után sápadra vált s főfájásról, gyomorfájásról panaszkodott. Hamar megártott neki minden. Igaz, hogy épen oly hamar vissza is tért egészsége s arcza visszanyerte rózsapiros színét.

Kötelességének tudata azonban ekkor sem gyengült s a kedves gyermek, ha már nem tanulhatott, legalább rajzolt. Rajzolta Magyarország térképét vagy az ő saját géptani kombinációival foglalkozott.

Valószínűleg ez a gyomorgyengeség okozta, hogy 15—17 éves korában testi erejére és nagyságára nézve nem ütötte meg azt az átlagos mértéket, a melylyel nyilvános iskolákban találkozhatunk. Csak élete utolsó három évében fejlődött azzá a testben is föltűnő szépségű fiatal daliává, a kit mindnyájan megsirattunk.

A tanulás órái után kivétel nélkül a szabadban való séta, játék, vagy kertészkedés következett.

A kertészkedést különösen szerette. A növények világában nemcsak korát meghaladó ismeretekkel, de valóban sok felnőttet is megszégyenítő jártassággal bírt. A kastély parkjában neki is, épen úgy, mint többi testvérének, kis kertje volt, apró gloriéttel. Itt munkálkodott, a mikor csak szerét ejthette. Kis kertje telve volt mindenféle — kirándulásairól hazahozott — dugványokkal. Különös öröme telt az egyes növények nemesítésében. Oltványait most kegyelettel őrzik.

Maradandó tanujelei rendkívüliségeket kereső gondolkodásának a sajátságosan össze-savart fák. Két, három fiatal ágat csavart össze, összekötötte és nem volt nagyobb öröme,

mint ha megizmosodott a bizarr alakba kényszerített fa.

A kedvelt játékhelyen, a hol most kis cze-mentkeresztet emeltek gyászoló testvérkéi, s a hol a miniature patak csinált medrében egy kőtáblára ezt írta a szülői, testvéri szív-fájdalom:

LÁSZLO

1895 szeptember 6.

itt van egy emberderék vastagságú hatalmas fává nőtt jávor, a melyet még hat éves korában csavart össze két kis ágból. Van lant alakúra csavart fája is. Kirándulásairól soha haza nem tért a nélkül, hogy valami ritka, különös falevelet, növényfélét ne hozott volna, s ezeket igazi gyermekes örömmel helyezte el kertjében vagy gyűjteményében. Játzóhelyök egyik mohos fatörzse mellől egy bivalyszarv alakulag hajlott redves, nehéz ágat emelt föl a kalauzoló főkertész. Ki tudja milyen messziről hozta azt magával már a legutóbbi időben a fiatal királyi herczeg.

Kutató, kísérletező tudásvágya ezen a téren is megnyilatkozott.

Egy alkalommal a főkertész egy sajátságos korcsnövényre bukkant a parkban. A sóska-

László főherceg kedvelt játékhelye az alsúthi parkban.

horóka (*Berberis vulgaris*) sima, egyenes ágai közt két-három csomó, seprőszerűen fölburjánzott barna, szívós korcságot vett észre. Sietett közölni a meglepő fölfedezést a ritkaságokat kedvelő Lászlóval.

A kis főherczeg elnevette magát, azzal a kedves, szívből jövő nevetéssel, a mely anynyira magával tudott ragadni mindenkit.

Mikor aztán jókedve szóhoz jutni engedte, elmondta, hogy azokat a koreshajtásokat egy kísérlettel ő maga hozta létre. Valahonnan hazahozta magával az ú. n. «rozsdát» (buzarozsda) s odakente a *Berberis* fölemelt héja alá. Ettől aztán megduzzadt a héj és kihajtott a korcságak seprője. Érdekes növényéleti fenomen.

Gondozta az elpusztuló félben levő, esenevész növényeket, ültetett fenyőt, tölgyet. A park egyik hatalmas tisztásán, közel az artézi forrásból táplált tó partjához, ültették el azt a két tölgyfát, a melyet ő *magról* növesztett.

És épen ilyen melegen szerette az állatokat is. Legközvetlenebbül nyilatkozott azonban kutató hajlama játécai mellett. Már mint nagyon kicsi gyermek szétszedte játékait. Nem

rombolási hajlam, vagy az a kíváncsiság vitte rá, a mi a legtöbb gyermekben megvan, hogy lássa az automat bárány, ló, oroszlán mozgató gépezetét. Más volt az, a mi őt arra vitte, hogy szétszedje drága játékszereit. Egy rendkívüli hajlam, egy korán megnyilatkozó tehetség. Ha szét tudta szedni az önmagától mozgó játékszert (a miben csak odáig ment, hogy a külső burkot szedte le a masineriáról) nem a *meglevő* gépszerkezetet csodálta meg. Dehogy! Megnézte ugyan jól ezt is, hanem azonnal *új szerkezeten*, valami *jobbon*, *máson* törte a fejét. A *konstruáló*, *kombináló* elme nyilatkozott meg ezekben az apróságokban.

Ha vonat közelében volt, mihelyt lehetett, fölment a gépre, elmagyaráztatta magának, mi szerepök van a csapok, csavarok tömegének; megismerkedett az összes alkatrészek rendeltetésével. Ennek következménye volt az, hogy folyton gépalkatrészeket, fantasztikus gépeket, fegyvereket rajzolt.

Érdekesekek ama rajzai, a melyeken azt a géptani problémát akarta megoldani: hogy lehetne a vasuti mozdonyok dugattyúit úgy elrejteni, hogy azok minden külső behatás ellenében védve legyenek.

Rajzait, a melyeket bizony sokszor nehezen lehetett megérteni, kegyelettel őrzik. Ő maga kifogyhatlan volt azok magyarázásában, ha emberére talált. Ha egyedül volt szobájában, legelső dolga volt asztalához ülni és rajzolni. Nagyon erős hajlam volt ez benne és csak későbbi katonai tanulmányai alatt szorult háttérbe.

A gépek és a rajz talán a legkedvesebb időtöltései lettek volna, ha nincs meg a vérében a *született vadász*.

Itt meg kell állnunk egy rövid kitérés idejéig.

Manapság, a mikor az egyforma iskolai nevelés, s a meglehetősen sekélyes társadalmi élet legtöbbszörre közönséges, elmosódó jellemű és nagy vonásokban egymáshoz hasonló embereket bocsát ki az élet küzdőterére; — manapság, a mikor annyira dívik minden téren az általánosítás: ritkaság számba megy egy-egy önálló úton fejlődött, eredeti, senkivel sem közös tulajdonokkal bíró egyén.

És ilyen volt, ilyen *egyéniség* László királyi herceg. Nem volt ideje teljesen kifejlődni, de minden arra mutatott, hogy párját ritkító férfi vált volna belőle. Pedig sehol sem vész el oly

hamar az önállóság, mint azokban a magas régiókban, a hová őt születésénél fogva helyezte a Gondviselés. A hizelgés, a tömjénezés könnyen megejtik a gyarló ember lelkét. A kit szolgák raja és hódolók tömege vesz körül, annak szivét könnyen megszállja a fenhéjazás, az elbizottság és a hiú öntetszés rossz szelleme.

László királyi herczeg szivében ezek helyett a szeretet lakott. Nem ismerte a gögöt, nem a gyűlöletet, nem a képmutatást. Szive, lelke tiszta volt. A szeretet napfénye sugárzott lelkében és tiszta szive csendjét csak a nevetés zenéje tudta megzavarni. Nemtelen indulatok árnya, hangja nem talált abban helyet.

Jókedve — és van-e a lélek tisztaságának igazabb tanúsága a zavartalan jókedvnél — el nem hagyta soha.

A király ő felsége, a ki nagyon szereti az egész főherczegi családot, kedvenczévé választotta az ellenállhatlanul kedves gyermeket. Elfelelte, hogy nagy birodalmak hatalmas királya, ha ott lehetett Alcsúthon. Emberré, sőt gyermekké lett ő maga is a gyermeknevetés édes zenéje mellett.

Lászlóban ki volt már fejlődve erősen a tehetség, hogy mindennek meglássa a komikus

oldalát, a mikor egy alkalommal újra meglátogatta a főhercegi családot a király.

Délután volt. Együtt volt a család nagy vendégével. A gyermekek ott játszadoztak a nagy terem egyik szegletében. Egyszerre kitörő jókedvvel kaczagja el magát László főherceg és utána testvérei mind. Klotild főhercegasszony a nagy vendégre való tekintettel csitítani iparkodik őket. Nem nagyon sikerül.

Ekkorra már a gyermekcsoport fölé hajolt a király jóságos arcza. És a fejedelmi vonásokon a komoly jóság jellege csakhamar helyet engedett a mosolynak, a nevetésnek és egy percz mulva ott nevetett a gyermekek közt a mi királyunk. Lászlónak egy fogásán nevettek. A kis ezermester a játékául szolgáló «szerencsemalaczka» farkát oly komikus alakra találta görbiteni, hogy a fölött a könyezésig nem nevetni lehetetlen volt.

De nem csak egyszer történt ez. Testvérei iránt való nagy szeretete, a mely a legnagyobb áldozatoktól sem rettent vissza, ha a legkisebb örömet szerezhette nekik, — e nagy szeretet abban is nyilvánult, hogy még hadnagy korában is elgszivesebben eljátszogatott kicsi nővéreivel. Senki sem volt képes őket úgy mulat-

tatni, mint ő, s a mivel legtöbbször fakasztotta őket kitörő öröme, az az előbb említetthez hasonló «mesterkedés» volt. Mindenféle állatot meg torzalakokat állított össze gallyakból, gyökerekből, s ezzel kaczagtatta meg őket.

Nem tudta lenyügözni ez eredeti jellemet az illemszabályok igája soha. Az őshumor, a mely lelkében lakott, mihelyt alkalmat talált, azonnal kitört.

De volt még egy jellemvonás, a mely talán mindennél mélyebb gyökereket vert a fiatal főherceg kedélyében és az egyedüli, a mely soha el nem hervadó virágokat hajtott, ez a *vallásosság* volt.

Legelőször kellett volna megemlékeznünk szüzi tisztaságu lelkének e napfényes oldaláról; de ha már látjuk, hogy mily kedves lelkiéletet aranyozott be e verőfény, annál megragadóbb lesz ránk hatása.

«*Vallásos embernek és magyarnak*» kellett lennie. Az volt.

Nem mult el egyetlen vasárnap, nem egyetlen ünnep, a melyen — hiven fejedelmi családjá kegyes tradícióihoz is — szentmisét ne hallgatott volna.

Napja imával kezdődött és imával végződött.

Nem hosszú ájtatosságok, de megható bensőségű, rövid, buzgó imáik voltak ezek. Ünnepeken s egyes más kiváló alkalmakkor rövid buzdító szent beszéd következett az ima után.

Volt egy rövid, de szívig ható francia ima, a melyre fenséges anyjuk tanította gyermekeit. A megdicsőült ezt minden nap elimádkozta élte végeig!

Sok volna részleteznünk bensőséggel teljes lelki életét, mely oly ritka melegséggel töltötte el minden iránt, a mi emelkedett volt, a mi nem volt durva, hétköznapi, érzéki.

Ez a vallásosság adta meg azt a fenséges és ritka eredményt, hogy a húsz éves főherczeg, a kinek pedig, mint már említettük, sokkal több csákkal kell megküzdenie, mint a polgári élet emberének: testben, lélekben tisztán, mint a keresztény katolikus ifjú mintaképe, futotta meg élete pályáját.

Igazán megható első szent áldozásának lefolyása. József Ágost főherczeg, a ki szerető figyelemmel kísérte öcscsének egész életét, a következő, megindítón szép szavakban ecseteli a megboldogult életének e fontos mozzanatát:

«... Midőn első szent áldozására készült,

megfeszített figyelemmel, ragyogó szemekkel hallgatta a tanárának ajkairól elhangzó szavakat. 1890-ben, december 28-án *dr. Steiner Fülöp* székesfehérvári püspök elmélkedést tartott a szent áldozásról; elmélkedésében kifejté Krisztus Urunk véghetetlen kegyelmét, melylyel hozzánk, szegény bűnösökhöz közeledik és megmagyarázta a következő nap fontosságát.

— «Holnap lesz az ő legboldogabb napja a földön, mikor Üdvözítője jön hozzá és emlékezzék meg ezen szent és magasztos óráról egész haláláig, midőn újra egyesül Jézusával!»

E szavak fejezték be az elmélkedést.

December 29-én a nagymise alatt hangosan megújította a keresztségi fogadást és a meghatottságtól zokogva vette magához az Úr Jézus szentséges testét. A mise alatt, közvetlen az áldozás előtt, *dr. Steiner püspök* a következő szép szavakkal buzdította az áldozót:

— «Most készül a jó Jézus, iránta való véghetetlen szeretetből szívébe jönni; annyira szereti, hogy egészen egyesülni akar vele és az élet minden viszontagságaiban támogatni, vézérelni és oltalmazni akarja és egykor vele egyesülve a mennyországban boldogítani. Adja

oda tehát szívét, mindenét és legyen hű hozzá mindvégig!»

— «Egész nap és a következő napon — így fejezi be az első szent áldozás e megható leírását József Ágost királyi herczeg — lelki nyugodtságtól és boldogságtól sugárzott László arcza.»

Milyen sokat mondó, milyen jellemző ez első áldozás története! Vajjon lehet-e szebb, ékesen szólóbb megnyilatkozása a mélyen gyökerező, benső vallásosságnak? Ez mutatja, mily eredménynyel valósították meg az ifjú királyi herczeg nevelői a főherczegi apától eléjük tűzött czél első felét is: *«neveljék fiamat vallásos embernek!»*

Mély vallásosság vert gyökeret az ifjú királyi herczeg szívében.

Minden hónapban meggyónt és megáldozott.

Ez év (1895) július havának 16-án volt bérnálása; az első áldozáshoz méltó lélekemelő jelenet.

Lelke tisztaságát megkapó bensőséggel jellemzi a következő rövid szóváltás, a mely közte és Mária főherczegnő közt folyt le. A szívhez szóló jelenetet bátyja ekképen írja le:

— «Midőn egyszer mindnyájan gyónni mentünk, s ő rá került a sor, Mária nővérem megkérdezte:

— Elkészültél-e a gyónásra?

László az ő egyszerű modorában így felelt:

— Én minden perczen tudnék gyónni; mert mindig szemem előtt tartom, hogy a jó Isten iránt mit cselekedtem.»

Vajjon hányan mernők ez egyszerű és mégis oly sokat jelentő szavakat elmondani? Hány ifjú van, a kinek lelkét abban a korban, a melyben László főhercegnek annyi lelki bájjal telt szavai elhangzottak, — már rút, névtelen bűnök terhelik; a kik tanítóik intelme, szüleik minden gondja, szeretete daczára már kimondhatatlan bűnök martalékává váltak! Hány ilyen ifjú van . . .

De nincs olyan örvény, nincs a bűnnek olyan mély posványa, a melyből Jézus Krisztus végtelen kegyelme, szeretete ki ne emelne az őszintén megtérőt. És ha ez a könyv oly megtévelyedettek kezeibe jutna: gondoljanak nagyot, méltót ifjú szívökhöz, méltót keresztségi fogadalmukhoz, — és vegyék jövőendő, megtisztult életök mintaképeül a megdicsőült ifjú királyi herczeget; s ha majd el-

mondhatják magukról is: «én minden perczen tudnék gyónni . . .» biztosak lehetnek a felől, hogy jók, tiszták és Krisztus Urunk kegyelmére méltókká lettek! — — —

Semmi sem jellemezheti jobban környezői nemes gondolkodását, mint a királyi herczeg élete, testi lelki tisztaságának a ténye. Gyermekevei alatt, mindaddig t. i., a míg katonai nevelés alá nem került, a következő volt életrendje.

Korán kelt, nyáron hat, sokszor öt órakor. Félkelés után fürdött, s a fürdő után reggeli imáját végezte el, s azután rögtön sétára indult fenséges szülei és nővérei társaságában. Reggeli után ismét sétált kilencz óráig. Ekkor megkezdődött a tanulás, a mely délig tartott. Pontosan 12 órakor volt az ebéd, erre a család bizalmas körében élvezetes társalgás következett.

Két órától négyig újra tanulás, azután séta, úszás, lovaglás, torna. Fél-hét órakor a vacsora és fél-kilenczkor már ágyában volt az ifjú főherczeg.

Télen csak annyiban változott ez életrend, hogy hét órakor kelt és reggeli után 8 órától 11-ig tanult és 11—12-ig sétált. Ebéd

után épen úgy, mint nyáron 2—4-ig tartott a tanulás, mire séta és 4—fél-hétig újra tanulás következett.

Minden vasárnap fél-tizenegy órától tizenkettőig és délután fél-négytől-ötig *vívási* lecke-kéket vett.

Míg csak katonai neveltetésök meg nem kezdődött, tehát gyermekéveik egész ideje alatt közös háló, tanuló és játszó szobája volt a két főhercegi testvérnek. Ez az idő a megdicsőült életében 1877. év november 17-től, 1892 augusztus 9-ig tartott.

* * *

Nevelői mindent elkövettek, hogy a királyi hercegtől minden erkölcsi veszedelmet lehetőleg távol tartsanak s nagy gonddal ügyeltek arra is, hogy a lassan, észrevétlenül növekvő emberi gyengeségek, a melyek sokszor igazi aljasságokká fajulnak, hogy e gyarlóságok *képzelvevilága* révén ki ne fejlődjenek benne.

Ilyen például a *gyávaság*.

Ennek a legkisebb nyoma sem volt meg a fiatal fenség lelkében. Már kora gyermekéve óta szigorúan örködött környezete a fölött, hogy a — sajnos nálunk nagyon is megszo-

József Ágost és László főherczegek.

kott — *rémmeéseket* soha se hallja. Nem rémitgették a sötétben olálkódó farkassal, kísértettel és a gyermekriasztó dajkamesék más rémeivel.

Ez az, a mi félénkké, a sötétben rettegővé, babonássá teszi a gyermeket.

Nem tanult meg félni. Ha kellett, elhált egyedül egy szobában, noha megszokta, hogy testvére is abban a szobában háljon. Este ép oly félelem nélkül járt, kelt, mint fényes nappal.

Zivatar, mennydörgés, villám nemhogy ijesztette volna, de a legnagyobb élvezetet szerezte neki. Ez különben közös volt testvérkéivel, úgy bátyjával, mint a kis főherczegnőkkel. Ha ború húzódott a park fölé és megkezdődött a mennydörgésektől kísért villámczikázások színjátéka, a kis fenségek mind odagyültek a kastély homlokzatának oszlopcsarnoka alá és örömük hangos kiáltozásokba tört ki egy-egy különösen szép villámlás láttára.

1891 nyarán épen vizgára készült a két ifjú főherczeg és a meleg nyári nap délutánján a Balaton-Füredről érkező vizsgáló tanártestületet várva, elhatározták, hogy miután a vendégek csak hat órakor érkezhetnek meg, de meg eső is lehet később — megfürödnek.

Csak rövid ideig voltak még a szabad fürdő medenczében, a mikor kövér esőcseppek jeleztek, hogy vihar van készülóban. Siettek be a fürdőházba, hogy fölöltözzenek. Alighogy belépnek — recsegő mennydörgéstől kísérve belecsapott a villám a réztetejű fürdőházba.

A légnymás a földre dobta a két főherceget, a kik meglepetve, de minden félelem nélkül nézték, mint telik meg vakító fénynyel a fürdőhelyiség és mint sötétül el azután. A villám az egyik nyitva feledett ablak által támasztott légvonat irányát követte. Szélesen megrepesztette a falat az ablak sarkától a talajig, aztán ujjnyi széles, mély üreget vágott magának a fürdőház kőpadlójába, s erre tünt el.

A kis főhercegeknek nem lett semmi bajuk.

Ők maguk beszélték el az értök remegőknek az itt leirtakat.

A természet tüneményeitől sohasem félték. Ismerték azok okait, keletkezését és ha valami, ez volt az, a mi legtöbb gondot adott nevelőiknek. Soha ki nem fogytak az ezekre vonatkozó kérdésekből, sétáik alatt ez volt a társalgás főtárgya.

Gyengeségek és félszeg tulajdonságok helyett

az emberi lélek legszebb, legnemesebb erényei fejlődtek ki benne.

Említettük már Lászlónknak testvérei iránt való nagy szeretetét. Számtalanszor adta ennek jelét különösen bátyjával, József Ágost királyi herczeggel szemben. Az első tekintély mindig bátyja volt előtte és el is várta tőle, hogy bármi ügyében fordul hozzá, azonnal megkapja a fölvilágosítást. Ha aztán néha testvére el volt foglalva valamivel, s a kért fölvilágosítást azonnal meg nem adhatta, volt akkor panasz, hogy «a Jók» (így nevezte bátyját) nem válaszol neki, pedig ő a Jókot úgy szereti!

E mellett hálás, jó szíve volt.

Környezőiről, tanáraitól messze távol tőlök is megemlékezett és kirándulásairól mindig hozott haza nekik valami kedves emléket, egy-egy ritka virágot, havasi gyopárt, a mit ő maga tépett.

Meleg emberszeretetét, a mely éveivel együtt gyarapodott az ő verőfényes lelkében, megindítóan illusztrálja az, hogy a mikor hűséges szolgája megnősült s aztán házat épített, napról napra kísétált, hogy megnézzé, mennyire haladt már az építés, és boldog volt, a mikor

elkészült a ház és fenséges szülőivel együtt nézhette meg hű embere otthonát.

Szive jóságát megérezte mindenki, a ki csak közelébe jutott.

Sokszor megtörtént, hogy a mezőn dolgozó alsúthi gazdákat már meszsziről köszöntötte. Nyájasan elbeszélgetett velök az ő dolgaikról, gondolataikról. És bizony nem egy gond könnyebbült meg ilyen beszélgetések után. Nem tudta azt senki soha, honnan jött a segély — sejtették csak.

Máig is mondogatják és örökül hagyják majd gyermekeikre az alsúthi tisztos gazdaemberek:

— «Megtisztelte a szegény embert; nem tudtuk megelőzni a köszöntésben! Olyan mint az édes apja, áldja meg őket a jó Isten!»

Az évek meghozták végre azt az időt, a mikor a fiatal királyi herczeg fegyvert vehetett kezébe és a vadászat nemes, férfiasító kedvtöltésével tehette változatosabbá szabad óráinak szórakozásait.

Kora gyermekségétől megszokta a szabad levegőt, de megszokta az edző, fárasztó testgyakorlatokat is.

Fenséges apjoknak egyik főéletelve: «Mens sana in corpore sano» (egészséges testben

van csak egészséges lélek) — ez a böles principium a gyakorlati nevelésben teljes mértékben meg volt valósítva. A tornázás, vivás, lovaglás, úszás ép oly fontos tárgyai voltak a tanításnak, mint az elméleti tantárgyak bármelyike. Testben, lélekben harmoniásan fejlődött az ifjú királyi herczeg, úgy, hogy mire töltött fegyver került kezébe, rövid útmutatás után fáradalmakat, időjárásbeli viszontagságokat tűrni tudó, kitünő vadász lett belőle. Heves vére, a szenvedélyes tűz, a mely vérebén égett, kezdetben sokszor fékezésre szorult ugyan; de később korát sokban megelőző, higgadt vadászszá lett.

Tanítója a fegyverkezelésben s a vadászat egyes fogásaiban, szabályaiban *Traxlmayer* erdész volt. Kisérte mindenütt, noha a nélkül sem hagyta magára még órákra sem nevelője. Együtt járták be a Magas-Tátra legmagasabb csúcsait. Az erdész, a ki jól ismerte a vadászat közben támadható veszedelmeket, ott járt, ott szeretett lenni ura mögött mindenütt. Ő adta kezébe a megtöltött fegyvert, ő vette ki abból a töltényt, ha kocsira kellett ülni, a mikor a társaság minden tagja köteles volt kiszedni a töltést fegyveréből. S a főherczeg engedelmes-

kedett a hűséges «puskatöltő» rendelkezésének. Az általa kijelölt állást el nem hagyta soha és utasításait mindig megszívlelte.

A milyen jól ismerték tanulmányaik útján az állatvilágot, oly szenvedélyes vadászokká váltak most a főhercegi testvérek. De nemcsak a puszta «vadászás» mulatsága vonzotta őket. Alesúthon egész kis muzeumot képez az általuk lőtt állatok *kitömött* gyűjteménye. Ezt a gyűjteményt igazi szakértelemmel szaporították. A Gondviselés útjai kitanulhatlanok! Talán nem üldözte volna olyan saját biztonságáról megfélemezhető hévvel a rá nézve oly végtetessé vált vadmacskát, ha lett volna már csak egy is gyűjteményökben. Nem volt. Most ott van már az alesúthi kis muzeumban a kitömött vad. Hát vadásza . . . ?

Különösen az *ágyai erdőnek* — ez örökre szomorú emlékű helynek — a vadállománya iránt érdeklődtek.

Itt lőtték az első őzbakot, a minnek az emlékére az erdőben feliratos táblát állítottak föl. Aztán sűrűn következtek a táblák egymásután és megtelt agancscsal a kastély folyosója.

Szabad napjaikon mindig legelső volt a Kis-Jenőre való utazás.

Kitünő, bátor vadász volt már mind a két főherceg, csak a túlságos hév, a nyugodtság hiánya ejtette sokszor aggódóba kísérőjüket. De nemsokára ez is megszűnt és különösen a megdicsőült főherceg vált nagyon óvatossá. Körvadászatokon is megtartotta nyugalját; ha lövonalában ember volt, inkább lövés nélkül bocsátotta tovább a vadat, hogyses megsejtsen valakit véletlenül.

Nagyon jól lőtt. Egy téli körvadászat alkalmával történt, hogy a hajtás után összeverődött vadásztársaság tagjainak egyike fenn a légben, nagy magasságban egy körben szalldogáló, prédára leső sast pillantott meg. A legjobb lövők biztatgatták egymást lövésre, de bizony egyikök sem akart vállalkozni. László főherceg erre fölemeli golyóra töltött puskáját, nagy nyugodtsággal czéloz és lövése után — átlőtt mellel hullt le lábaikhoz a hatalmas madár.

Sikerültebb vadászatairól kedves szerénységgel, de az igazi vadász apró részletezései-vel beszélt.

Talán sehol oly közvetlenséggel meg nem nyilatkozott másokat is elragadó jókedve, kedvessége, mint e vadászatokon. Ha jól megér-

demelt pihenőre tért a társaság, vagy ebédelt, a királyi herczeg, miután jóízűn fogyasztotta el a legegyszerűbb ételeket is, ártatlan, de kedves tréfálkozásaival lelket öntött a legkomorabb hangulatu Nimródokba is. Különös öröme telt abban, ha egy-egy gyíkot, békát, vagy tüskés vadgesztenyét csempészhetett a zsebébe valamelyiköknek. Milyen jóízűt nevetett, ha az illető ijedten kapta ki kezét a zsebéből! S hogy ne csak ő maga mulasson, rendesen másokat is beavatott előbb «titkába».

Testedző, kemény gyakorlatok és lelket érlelő komoly tanulmányok közt így nőtt otthon, a kölcsönös szeretet melegétől áthatott családi körben a nagyreményű fejedelmi sarj, László királyi herczeg. Lelkét nem érte még a hétköznapi élet szennye; szive tiszta volt és lelke a legnemesebb eszmék csiráival volt telve. Szüleitől tanulta meg az *ima* és a *munka* feltétlen szükséges voltát; szüleitől az egyeneslelkűséget, a nemesszívűséget.

III.

1892. év szeptemberében új fejezete kezdődött a királyi herceg életének. Ekkor kezdte meg fenséges szülői és az uralkodóház elhatározása, de saját hajlamai következtében is, a katonai tanulmányokat.

Láttuk az előző fejezetekben, mily sokat igéző lélek lakozott az ifjú királyi hercegben. Láttuk, mennyire örködött a Gondviselés tanítói és nevelői megválasztása fölött. Mert nincs oly fényes tehetség, nincs oly tiszta lélek, a mely el ne homályosulna, ha nem adatott meg neki az ifju évek egyik legnagyobb áldása: a jó tanítók. A katonai tanulmányok vezetőjének megválasztásában szintén szerencsések voltak a főherceg szülői.

Himmel alezredes volt, a kire választásuk esett. Hogy híven ecsetelhessük a főherceg életének ez éveit, átadjuk a szót magának az alezredesnek.

— Eseményekben dús az a három év — így kezdi az ezredes, — a melyet, mint a főherczeg katonai nevelője, átéltem. E perczen élénkebben áll előttem, mint valaha, annak a pillanatnak az emléke, a mikor — nem csekély meglepetésemre, meghívást kaptam a budavári főherczegi palotába, a hol *Klotild* királyi herczegasszony ő fensége megbizott, hogy fenséges fiának, László királyi herczegnek katonai nevelését vegyem át. Bár meghatott ez a mélyen megtisztelő bizalom, nem tévesztettem szem elől az ajánlat nehézségeit, a melyek nagyon komoly és alapos meggondolást kívántak.

Sohasem foglalkoztam neveléssel, s az utóbbi években katonai hivatásomból kifolyó kötelességeimen kívül legtöbbsnyire csak embertani, néprajzi és nemzetgazdasági tanulmányoknak szenteltem időmet, a mire a messze tengeren túl tett utazásaim alatt szerzett benyomások késztettek. Azt a körülményt sem hagyhattam figyelmen kívül, hogy nem tudok magyarul és végül, hogy csak két évvel ezelőtt nősültem meg és a főherczeg neveléséből rám háruló felelősség benső családi életemet és ennek igazolható követeléseit nem befolyásolta volna.

következések nélkül. Azonban a gondjaimra bizandó főherceg fenséges szüleivel való néhányszori beszélgetés alapul szolgált a komoly tárgyalásokhoz, valamint az is határozattá vált, hogy találkozni fogok az ifjú királyi herceggel, a ki akkor épen dr. *Steiner* Fülöp püspök fejrermegyei birtokán, Teésen időzött, a hol szarvasokra vadászott.

Sohasem felejttem el azt a fogadtatást, a melyben találkozásunkkor, a püspök nyári kastélyának kapujánál, László királyi herceg részesített.

Egy még egészen gyermek-ifjú, a legegyszerűbb vadászruhába öltözve, emelte meg előttem kalapját és festeni való szép arczából két kíváncsian kérdő szem tekintett rám hűségesen. A hercegnek fenséges szüleitől egy levelet adtam át, s míg ezt elolvasta, én bemutattam magamat a püspöknek és a királyi herceg eddigi nevelőjének. Azután az ügy megbeszélésére kértem föl az ifjú fenséget, mialatt sétát tettünk a püspök kertjében.

Elmondtam a királyi hercegnek, hogy katonai nevelésére vonatkozólag tárgyalásokba bocsátkoztam, s e tárgyalások már odáig fejlődtek, hogy e találkozástól s az ez alatt kölcsö-

nösen szerzendő személyes benyomásoktól függ, hogy elvállalom-e a megtisztelő állást. Kifejtettem előtte a katonai nevelés első követelményeit; hangsúlyoztam a mindkét részről való bizalom föltétlen szükségességét; nem titkoltam el, hogy az új nevelési korszak megköveteli az otthonias Alcsúthtól való megválást és a Budapestre való költözést.

Láthatólag izgatottan, kigyúlt arczczal figyelt nyugodtan folyó előadásomra az alig vállamig érő főherczeg, miközben vizsga szemekkel futólag gyakran végig nézett. Utolsó kérdésemre, ha vajon az-e a benyomása ő fenségének, hogy jól meg fogunk egyezni egymással, — a herczeg vontatottan, a szófűzést nehezen kereső mondatokban ezt válaszolta:

— Látom, hogy ön javamat akarja; szívesen fogok önnek mindenben engedelmessékedni; igen szívesen megyek önnel Budapestre.

E szívből fakadó nyilatkozat — így folytatja tovább az alezredes, a kinek tollából átveszszük a szót, — minden kétségét eloszlatta a nevelés fontos kérdését illetőleg. Mindjárt Teésről táviratozott a fenséges szülőknek, hogy kész a nevelés átvételére, ha azt

ő felsége a király jóváhagyja. Néhány nap múlva, ama fölirata alapján, a melyben a hercegi nevelésre vonatkozó nézeteit úgy általánosságban, mint részleteiben kifejtette, megérkezett kineveztetése.

Nem mulaszthatjuk el, hogy itt rá ne mutassunk arra a nagy nevelési, lélektani igazságra, a melyet röviden Himmel ezredes is érint. Ez a szigorú egyénesítés, a mely minden nevelésben áldás, míg az általánosítás nagyon sok embernek átkává válik. Bár szivökre vennék ezt a tanítók, a szülők és mindazok, a kikre az ifjúság nevelésének szent föladata van bízva. A mint nincs két egyenlő levél sem a világon, úgy nincs két lélek, a mely hajlamai, tehetségei, gondolkodása és érzéseiben egyenlő lenne egymással. Mint a különböző fajú virágok és számtalan változatu gyümölcsöző fákban gazdag kert ápolója, olyan a nevelő, a tanító. Elsatnyul a virágok, fák legnagyobb része, ha egyforma kezelésben, egyforma elbánásban részesíti őket. Más föltételek mellett virul és gyümölcsözik az egyik, más föltételek mellett a másik. Természetes, hogy az egy kaptára szabott nevelés könnyebb, de bünt követ el vele a lélek kertésze. Jaj az

ifjú lelkeknek, ha ily gondatlan ápolás alá kerülnek: legnemesebb hajlamaik semmisülnek meg. És hány igazi tehetség vész el ilyen módon!

László főherczeget megóvta ettől fenséges szüleinek böles választása.

Himmel ezredes teljes mértékben ismerte az elébe tűzött föladat nehézségeit. Tudta, mily nehezen megoldható kérdéseket vet föl a szülőknek és nevelőknek egyaránt, csak egy polgári körből származó ifjúnak a nevelése is; tudta jól, hogy e nehézségek egy királyi herczegnél hihetetlen módon nagyobodnak, úgy hogy szívesen elismerjük annak az állításának igaz voltát, hogy a reá bizott királyi herczeg egyénisége és fejlődése három éven keresztül szakadatlan tanulmánya, folytonos megfigyelése tárgya volt.

Semmi sem világítja meg igazabban, helyesebben Himmel ezredesnek a lélek nevelésében való jártasságát, mint az a néhány szó, melyet leírása e helyén az összhangzatos testi és lelki nevelésről mond.

Ime saját szavai:

— Még soba úgy, mint ez alatt a három év alatt, nem jutottam tudatára az egyensúly

nagy tudományának: a testi és lelki fejlődést, az utóbbiban ismét a kedély és értelem alakulását egyensúlyban tartani; az egyiket elsatnyúltni, a másikat meg fölburjánozni nem engedni; minden irányban egybehangzó fejlődését fölkeltetni és elősegíteni; a nevelés és tanítás sokoldalú formáit és esélyeit mindig egy bizonyos, megmásíthatlan cél felé vezetni — ez valóban nem könnyű föladat!

Érczbe vésní való szavak. Elvek, a melyeknek ott kellene állniok minden iskola falain.

— De Isten áldása volt munkánkon — így folytatja tovább az alezredes. A nevelés átvételkor dr. Steiner püspök nagy misét és «Veni Sancte Spiritus»-t celebrált, a mikor is én és *Dobner* főhadnagy magunkhoz vettük az Oltári szentséget, azzal a fogadással, hogy mindent megteszünk, hogy a ránk bizott feladatot Isten segítségével eredményesen megoldhassuk.

Igazi mintaképe ez Isten nevében való munkakezdésnek, a keresztényi hitnek és bizalomnak. Még rokonszenvesebb az a mód, a melylyel nehéz munkájának segédjét, *Dobner* főhadnagyot, maga mellé választotta. Meglehetősen jelentékeny volt azoknak a tiszteknek a

száma, a kiket részint személyesen ismert, részint pedig megbízható oldalakról ez állásra ajánlottak neki. Dobner főhadnagy ezek közt az elsőkhöz tartozott és ő volt az, a ki felé az alezredes legnagyobb érdekekkel fordult. De volt még néhány más, a kinek hasonló kitűnőségű képesítése volt, úgy, hogy a végleges elhatározás rendkívül nehézé vált.

1892 szeptemberének első péntekén nehéz gondok közt ment Jézus szent Szíve templomába és már az úton arra kérte Istent, adjon valami jelt, hogy kit válasszon maga mellé. A mint kinyitja a diplomáját s a főoltárra tekint, látja, hogy épen abban a pillanatban nyújtja a pap az oltár előtt térdelő Dobner főhadnagynak az Oltáriszentséget. Ez határozott választása fölött, s közvetlenül a templomlátogatás után értesítette Dobner főhadnagyot, hogy őt szemelte ki a segítő fontos szerepére. «Rendkívül szerencsés, Istentől megáldott választás volt», így ír e felől az alezredes, a ki e nehéz választás ecsetelésekor a következő fájdalmas megjegyzést teszi: *«Három évvel később, ugyanannak a hónapnak ugyanazon a péntekén, ugyanabban az órában fenséges herczegünk halálos ágya mellett állottunk és*

tanui voltunk a szentekéhez hasonló halálának.»

A nevelői hivatal átvétele különös szentesítést nyert egy kihallgatással, a melyen Ő Felsége a király a legmelegebb szeretettel bizta a két nevelő gondjaira a királyi hercezet. A királynak ez a jóakaró érdeklődése a nevelők működése iránt, még csak fokozta azoknak a nélkül is nagy tevékenységét; valahányszor Ő Felsége Budapestre jött, vagy a hányszor a fiatal királyi hercezet családi körülmények a király körébe hívták, mindenkor buzdító és dicsérő szavakban részesült családjának fölséges feje részéről. Ilyenkor nevelőinek is a *legkegyelmesebb elismerés kifejezése* jutott osztályrészül.

Mivel 1892 őszén Budapesten a kolera uralkodott, a nevelésre szánt időből az első három hónapot Alcsúthon töltötték; ennek következtében a királyi herceg kevésbé vette észre az átmenetet, a melylyel új körülmények közé jutott.

1893 január 1-én telepedtek át Budapestre a főherceg és nevelői.

A legcsekélyebb körülményekkel is számolni tudó nevelők azonban úgy tudták berendezni

a személyi szolgálatot, hogy a királyi herceg sohsem maradt magára. Dobner főhadnagy majdnem állandóan mellette, a budavári főhercegi palotában lakott.

Nagyon természetes, hogy a fiatal főherceg lelki életének sokoldalú kiművelése nem lehetett egyedül Himmel alezredesnek föladata. Annál inkább terhelte a tanerők megválasztása. Alcsuthon még nem volt nehéz a katonai tanítás munkája, a mennyiben csak az alapos közlegényi kiképzésre szorítkozott. Ebben a két nevelőnek egy derék altiszt segítkezett.

Sokatmondó, utánzásra méltó példája a nevelésnek, a mikor egy királyi hercegnek a közlegénységen kell kezdenie, hogy a katonai rangfokozatokat egymásután kiérdemelje. Milyen intő példa azoknak, a kik visszajednek a kezdet nehézségeitől, vagy épen zúgolódnak a miatt, hogy sorsuk nem állította őket egyenesen az «elsők» sorába. Meg kell itt jegyeznünk, hogy a fiatal királyi herceg «közlegénykedése» nemcsak amolyan katonásdi-játék volt. Fárasztó gyakorlatok, szigorú fegyelem: ez jellemezte már az első hónapokat. Hanem a főherceg már ekkor megmutatta, mit várhatnak tőle.

Budapesten Himmel olyan tantestületet választott össze, a melynek szakismerete, nagy buzgósága és tökéletes pedagógiai jártassága záloga volt a kedvező eredménynek. *Pokorny* Emánuel gimnáziumi kateketa személyében kitünő vallástan-tanárt, *Riesz János* Jézus-társasági atya személyében pedig hónaponként látogatott gyóntatóatyát nyert.

Noha ezzel már elő voltak készítve a jóra való kifejlődés és nevelés föltételei, mégis sok mindenféléről kellett még gondoskodni.

A szülői háztól való elszakadás, a teljesen szokatlan városi légkörben való megtelepedés, annak szükséges volta, hogy a három évre szóló határidőt minél intenzívebben használják föl, a katonai nevelésnek már magában is szigorúbb jellege és ezzel együtt az eddig való nevelési és tanítási módszernek a megváltoztatása, a herczeg előtt ismeretlen új tanárok, a német nyelvet illetőleg támadható nehézségek stb., — mindezek a körülmények feszült várakozással töltötték el a nevelőt, a ki nem minden aggodalom nélkül nézett elébe a közeli jövőnek. A királyi herczeg azonban nagyon megkönnyíté e gondokat. Ritka bizalommal alkalmazkodott az új viszonyokhoz, any-

nyira, hogy soha, még a magasra felcsigázott követelésekkel szemben sem mutatott ellenkező akaratot és mindenkor arra törekedett, hogy mindenben megfeleljen nevelőjének és tanárainak.

Az októbertől áprilisig terjedő hónapok alatt naponként mintegy hét órát vett igénybe a lehetőleg alkalmazó-elméleti tanítás, s a tornázási, vivási és lovaglási gyakorlatok. A királyi herczeg csakhamar kedvező fejlődésnek induló praktikus katonai értelmiségének az alapja gyalogsági, lovassági és tüzérségi alapos kiképeztetése volt. Az áprilistől szeptemberig terjedő hónapok alatt a nap délelőttjét kizárólag praktikus gyakorlatokkal töltötték el, míg délután elméleti előadásokat tartottak, taktikai föladatokat oldottak meg és nagyobb szemlékre lovagoltak ki.

Szombaton délután a királyi herczeg rendszeren Alesúthra utazott, a hol idejét vasárnap estig családja körében, vagy a friss erdei levegőn vadászattal töltötte el.

Elméleti tanulmányai magukban foglalták a hitoktatást, az egyháztörténelmet, a három fegyvernem taktikáját és szabályzatait, tereptanulmányozást, hadi történelmet, katonai

földrajzot, szolgálati szabályzatokat, a hadsereg szervezetét, tüzérségi szolgálatot, futólagos és állandó erődítéseket, katonai fegyelmi büntetőjogot, a számtant, német, magyar és francia nyelveket.

Az idei tételre nép- és államjogi, osztrák és magyar alkotmány- és közigazgatásjogi tanfolyamokat is tervbe vettek. Minthogy a főherceget a lovassághoz szánták, a második évtől kezdve több figyelmet fordítottak e fegyvernemben való kiképzésére, de ennek daczára nem hanyagolták el a másik két fegyvernemet sem.

— «Némi csekély jelentőségű halasztáson kívül» — így folytatja *Himmel* alezredes emlékiratát, — «abban a szerencsés helyzetben voltam, hogy az egész nevelési korszakra és annak minden félévi időszakára kidolgozott programomat végig követhettem; a testi és szellemi fejlődés — bár eleinte lassúbb, de állandó lévén — mindenképen örvendetes lendületet vett. Különösen a mikor ő fensége túlhaladta serdülő ifjúkorát, minden irányban föltünő gyorsan, mindenkinek szembetünő és mindenek fölött kedvező módon kezdett fejlődni,

Minden téli félév végén egy előkelő szakemberekből összeállított bizottság előtt beható vizsgálatot állott ki, mely alkalmakkor minden egyes tanár írásba foglalta az előadott tananyagot, melyből azután a bizottsági tagok maguk, vagy utasításaik szerint a tanárok kérdezték ki a királyi herceget. A bizottsági jegyzőkönyveket mindig Ő Felsége elé is fölterjesztették.

Ha bármikor szabad délutánunk akadt, azt nyilvános intézetek, tudományos gyűjtemények, gyári helyiségek és ezekhez hasonlók látogatására használtuk föl, a királyi herceg itt megismerte a munka sokoldalúságát és a munkásokat tevékenységök közepette, s mindez a legmelegebb rokonszenvet keltette föl a herceg szívében a munkások iránt.

A katolikus legényegyesületben és a tanonczotthonban tett látogatásokra bizonyosan hálásan emlékeznek vissza a tagok, valamint hogy az isteni szeretet leányainak mintaszerű vezetése alatt álló intézet árvaleánykái és neveltjei is megindulással gondolnak vissza a karácsonyi pásztorjátékokra, a melyeken a herceg mindig oly nagy örömmel jelent meg.

A tél folyamán a királyi herceg többször

meglátogatta az operaházat és a nemzeti színházat, hogy a válogatott előadásokat meghallgassa; majd a tisztek étkezésénél jelent meg olykor-olykor s időközönként ő is meghívókat adott ki estélyekre. Ez estélyek sosem haladták túl a két óra hosszát, s ez alkalmakkor az arisztokrácia ifjabb tagjai, tisztek jelentek meg, de részt vettek bennök a Ludovika-akadémia kitünőbb növendékei is.

A királyi herczeg örömet ragadta meg az alkalmat, hogy az egyház főpapjait s a közélet más jeleseit meglátogathassa. S valóságos ünnepnapjai voltak, mikor ő felségeikkel, vagy az uralkodóház más tagjaival találkozott. És milyen boldog volt, a mikor ő felsége hadnagygyá nevezte ki és ő József királyi herczeg gyalogezredével a borosjenői hadgyakorlat alkalmával elvonúlhatott ő felsége a király előtt!

Mint már említettem, különösen az utolsó év volt az, a melyben ő fensége rendkívül szépen fejlődött. Magas és erős volt s mintaképe lehetett volna az ifjúsága teljében viruló fiatalságnak; vonásai megférfiasodtak és arca a komoly tanulmányok visszfényétől mintegy átszellemült. E mellett ő fensége megtartotta

szinte gyermekies gyöngédségét, és ha magatartása férfiaságban nyert is, az a bensőleg szerény föllépés, a mely jóságos szívét oly híven visszatükrözte és már a köszöntésnél is oly rokonszenvesen nyilvánult, meghódította számára minden ember szívét. Az újabb benyomások iránt egyre nagyobb fogékonyságot tanusított és ezeket szép harmóniába olvasztotta korábban szerzett ismereteivel.

Itt kell megemlékeznünk a fiatal királyi herczegnek a Ludovika-akadémiában való katonai kiképzetéséről.

Az uralkodóház tagjai közül ő volt az egyetlen, a ki gyakorlati és elméleti kiképzését a honvédségnél nyerte. Egyike volt a legrokonszenvesebb, legcsinosabb honvédhuszárhadapródoknak.

Fenséges atyja, József főherczeg meghagyta Szveticz altábornagynak, a Ludovika-akadémia parancsnokának, hogy semmi különbséget ne tegyenek a királyi herczeg és a többi növendék közt, úgy, hogy az ifju főherczeg épen úgy átélte a tanulás és a katonai gyakorlatok apró szenvedéseit, mint akármelyik oda került polgárfiú.

De hiszen ez szinte magától érthető is a «mi főherczegünk» gondolkodása mellett.

Az ifjú László főherczegnek a lovaglásban Rác huszárcapitány volt a mestere. A kitünő tanár igazi vakmerő, «bravuros» lovassá nevelte a reá bizott fenséges tanítványt.

Nagyon természetes, hogy a fényes eredményben sok része volt a királyi herczeg retenthetlen bátorságának és lóra termettségének. Két évig tanult Rác századostól László főherczeg, — 1893. év októberétől 1895. juniusáig.

Ez idő alatt fenséges szülői és testvérei sokszor meglátogatták a katonai nevelőintézetben, mindannyiszor őszinte örömknek adva kifejezést az ifju lovas kiváló ügyessége fölött. Különösen a «voltizsáló» * gyakorlatokat hajtotta végre nagy bravurral. A gyakorlatokról számos fénykép-fölvételt őriznek az alsúthi kastélyban.

A mult 1894. év január 31-én délelőtt felséges urunk, a király látogatta meg a Ludovika-akadémiát. E szemléje alkalmával hosszasan gyönyörködött az általa szeretett ifju főherczeg lovaglási ügyességében és többször illeté e kitüntető szóval:

* A legnehezebb, művészi gyakorlatok, részben nyereg nélkül, «szőrén», vágató lovon.

— «Nagyon jól van, László fiam.»

Nagyon természetes, hogy a legfelsőbb hadúr a tanárt is a megérdemelt elismerésben részesítette.

Hogy maga a királyi herceg mennyire örvendett a királyi elismerésnek és mily buzditó hatással volt az rá, könnyen elképzelhetjük, ha meggondoljuk, mily tisztelettel viseltett az uralkodóház feje iránt.

Nagyon szerette a «terep-lovaglást» is, különösen pedig az előrehaladás akadályainak a legyőzését. Ebben annyira vitte, hogy ügyesége növekedtével tanára alig tudott arra vonatkozó kívánságának eleget tenni, hogy a lehető legváltozatosabb terep-akadályokat kutassa föl neki.

Nagy élvezettel hallgatta a lovas-bravurokról szóló elbeszéléseket és több ízben jelentette ki a hallott dolgok lelkesítő hatása alatt, hogy teljes életében arra fog törekedni, hogy kiváló jó huszár váljék belőle.

Kétségtelen, hogy legkitünőbb lovasaink egyike vált volna belőle, — hisz már most is számos példáját adta arra termettségének.

Kiváló tanúságai ennek tanára oldalán megtett távlovaglásai. Így, hogy csak egyet említ-

sünk ezek közül, egy reggel félnyolcz órakor kilovagolt kíséreljével a Csepel-szigetre és tizenegy órakor, *hetvenöt* kilométernyi lovaglás után üdén, alig némi jeleivel a fáradságnak, tért vissza.

Ludoviczeumi tanulótársainak bizonyára soha ki nem törlődik emlékezetéből a természetes szivesség, a melylyel annyira meg tudta velök szerettetni magát.

Mint már említők, többször meghívta őket magához a budai palotában adott rövid estélyekre és midőn elhagyta az akadémiát, sajátkezű aláírásával ellátott arczképét osztatta szét a fiatal bajtársak közt.

A tiszti vizsgálatot kitünő sikerrel állotta ki. A vizsgálat után Ő Felsege parancsára a közös hadsereg gyalogságához osztották be hadnagynak a József főherczeg nevét viselő nagyváradi 37. magyar ezredhez.

A borossebesi döntő ütközetben, a mint szakaszát előörs-szolgálatra felosztotta, véletlenül találkozott fenséges atyjával, a ki lóháton, nagy kísérelével bejárta az egész csatamezőt.

László főherceg «vigyázz» állásba vágta magát és háromszor tisztelgett a kardjával. De József főherceg, a honvédség főparancsnoka, megfélekedezett katona voltáról. Nem bírta tűrtöztetni apai örömét. Magához intette a fiát s lehajolva lováról, perczekig ölelte, csókolta.

A borossebesi döntő ütközetnek ez volt az egyetlen idilli jelenete, a mely a szemtanúkat mélyen meghatotta.

József főherceg nagyon büszke volt a kis hadnagyra és az ütközet végén azonnal hosszabb táviratot küldött a fiáért remegő fenséges asszonynak, hogy László milyen derekasan viselte magát a csatatéren. A kőszegi hadgyakorlatok alatt pedig atyjához József főherceghez volt beosztva, mint parancsőrtszt.

Nem lenne teljes a kedves alakról festett kép, ha meg nem emlékeznénk első «tűzpróbájáról».

Nemcsak amolyan kerti puskával való lödőzés volt ez, hanem öreg ágyúval való elbánás.

1884-ben volt, a pécsi hadgyakorlatokon, a hová fenséges atyja őt is magával vitte József Ágost bátyjával együtt, — hogy a sátortáborban megesett ez az első tűzpróba.

Hollán Ernő altábornagy, Kuzmanovics ezredes és egy tüzértiszt felügyelete mellett, s öt köztüzértől környezve a kilencz éves kis királyi herczeg egész szertartásosan elsütött egy vaktöltésü ágyút.

Kétségtelenül elismerésre méltó bátorság egy kicsiny gyermektől.

Az előbb említett kőszegi nagy hadgyakorlatokon pedig, daczára annak, hogy katonai tanulmányainak még első évét sem fejezte be, már mint szakaszparancsnok tett tényleges szolgálatot.

Ilyen volt a megdicsőült fenség, mint katona.

Fáradhatlan kötelességei teljesítésében és a fiatal korához mérten igazán bravúros dolgai mellett mindig szerény.

Milyen katona vált volna belőle, ha másként nem rendelkezik a Gondviselés!

IV.

Az ifjú királyi herceg katonai nevelője ez időből így folytatja emlékiratait.

«Elérkezettnek véltem most már az időt, hogy nagyobb szabású tanulmányúttakra induljunk. Az ezidei tavasszal tettük meg első útunkat, mely alkalommal a természet szépségei iránt oly fogékony királyi herceg megnézte Dalmácia nagyszerű kikötőit és városait, valamint Boszniának és Hercegovinának egyes, a legszebbek közül való vidékeit. Mikor aztán ismét visszatértünk Budapestre, a királyi herceg már annyira beleélte magát a katonai nevelés viszonyaiba, hogy ennek ő felsége által is jóváhagyott egy évi meghosszabbítása nagy örömet okozott neki. Hogy a herceg milyen jól érezte magát környezete körében, eléggé jellemzik azok a szinte aggódó, kitérő válaszok, a melyeket adott, mikor előtte közeli nagykorúsítá-

sáról, az akkor élvezendő szabadságáról, a szolgálatára rendelendő kamarai előljáróról és hasonlóról beszéltek.

Az idei nyári félév befejezését, a mely igen szép előhaladásról tett tanuságot, több örvedetes esemény kísérte: az aranygyapjú adományozása, a bérálás szentségének fölvétele, azután nagykorúsításának rendkívül ünnepélyes megülése.

A nyári félév befejezése után, augusztus 11-én, megtettük a második tanulmányutat. Ezt búcsújárással kezdtük, a mennyiben elzarándokoltunk *St.-Paulba*, a hol a Benedekrendűek kolostorában az uralkodóház özanyját, habsburgi Rudolfnak a feleségét örök nyugalomra helyezték.

A rendkívül ünnepélyes fogadtatás után a királyi herczeg feszült várakozással nézett a kolostor pompás templomában levő mausoleum megtekintése elébe. Oda utaztunkban még mondtam a királyi herczegnek:

— Fenség! Nagynevű özanyja bizonyára örvend az égben, hogy egy hozzá méltó utódja közeledik az ő sírjához; imádkozzék szive mélyéből ő felségeért, az egész uralkodóházért és Ausztria-Magyarország minden népeért.

Mély megilletődéssel lépett a királyi herczeg a rendkívül tiszteletreméltó síremlékhez és mindazok a hívek, a kik akkor jelen voltak a gyászmisén és a főtisztelendő apát úr által teljesített beszentelésnél, sohasem fogják elfelejteni, mily bensőséges áhitattal térdelt az ifjú fenség elődeinek sírjánál.

De bizonyosan senki sem sejtette akkor, hogy épen egy hónap mulva ugyanabban az órában, ugyanazon a helyen az ifjúsága teljében viruló királyi herczegért is elhangozzék ez az imádság: «Requiem æternam dona ei Domine!»

Azután Innsbruckba utaztunk, mely a főherczeget valósággal elragadta. Két napi ott időzés után Regensburgba siettünk, a hol ő fensége a herczeg Thurn-Taxis-féle vadász-kastélyban, a családjához legközelebb álló övéinek körében három napot töltött.

Rövid vasúti utazás után Passaunál hajóra ültünk és végig hajóztunk a hatalmas folyamon egészen a Vaskapuig, a melynek impozáns szépsége és a nagyszerű szabályozási munkálatok hatalmas benyomást tettek a királyi herczegre».

E tanulmányútról, mint az utolsóról, a me-

lyet a királyi herczeg tett, ide iktatjuk Gonda Béla osztálytanácsos leírását, a ki a következő sorokban állit emléket ez útnak.

— «Egy szomorú emlékkal lett gazdagabb az aldunai Vaskapu is. Azok a rideg, néma szirtek nem fogják többé a «kis főherczeg» szavát visszhangozni soha. Elnémúlt a fejedelmi ajk, mely a mi dicsőségünket hirdető óriási munkának olymeleg elismeréssel adózott.

«Feledhetlen kis főherczegünknek a vaskapui nagyszabású munkálatoknak megszemlélésére és tanulmányozására fordított tanulmányútja juttatott engem is összekötésbe vele. Katonai nevelőjével együtt állapítottuk meg az aldunai út részleteit. S hogy úgy ennek, mint az egész magyar Dunának tervezett tanulmányozását tőlem telhetőleg előmozdítsam, a magyar Dunáról az «Osztrák-magyar monarchia írásban és képben» című vállalat részére írt terjedelmesebb dolgozatom külön lenyomatát s az aldunai Vaskapu szabályozási munkálatairól írt művet rendelkezésére bocsátottam.

«A királyi herczeg köszönete fejében sajátkezü aláírásával ellátott arczképével örvendeztetett meg.

«Vajjon hihettem, vajjon álmodhattam-e, — hogy ez arczkép egyike lesz életem legfájdóbb emlékeinek, s hogy annak a nemes lénynek, kinek jövőjéhez egy nemzet szeretettel ápolt reményei fűződtek, ilyen sorsot szánt végzete!

«Augusztus hó második felében indult el a nevelőjétől kísért főherczeg a dunai tanulmányútra és augusztus 24-én délben ért Moldovára, a hol már várt rá Wallandt miniszteri tanácsos és Hoszpotzky műszaki tanácsos, a Vaskapu-szabályozási művezetőség részéről, annak külön hajójával, a «Vaskapu» nevű gőzessel.

«Felejtetlen lesz az az érdeklődés, a melylyel a tudnivágyó ifjú főherczeg a nagyszabású munkálatok minden részletébe alaposan bepilantani kívánt, s az az őszinte elismerés, a melylyel az érdekes fölvilágosításokat fogadta. Részletesen megtekintette a Kozla-Dojke, a Greben és Jucz zuhatagoknál folyó munkákat; majd a Vaskapu-esatorna nagy munkálatait nézte meg, s az emberi szellem és erő e titáni műve méltán ejtette bámulatba fogékony lelkét . . .»

A királyi herczeg az előzékeny fogadtatásért hazulról táviratilag mondott köszönetet.

Im, ez az utolsó kirándulás története. Alig néhány hétre rá egy tiszta szív porával gazdagodott a magyar anyaföld keble

. . . Augusztus 26-án a főherczeg Alcsúthra tért vissza, hogy ott töltse, ott élvezze végig az október elsejéig terjedő szünidőt, — mely a drága ifjúnak oly gyászos végzetét rejtette.

Olyan időszak a ez a katonai tanulmányokkal töltött idő a királyi herczeg életének, hogy abban minden egyes mozzanat a legnagyobb mértékben érdekelhet bennünket.

Nem épen az utolsó időkben — három évvel előbb — a következő jellemző, kedves, gyermekes epizód szövődött életébe.

Jellemző azért, mert a benne nyilvánuló naivitást mindvégig megőrizte az ifjú főherczeg verőfényes lelke.

Császka érsekhez utazott több napi látogatásra.

Természetes, hogy a város összes számottevő lakosai üdvözlésére siettek. Az ifjú királyi herczeget zavarba hozta az ünnepeltetés és daczára annak az elfogulatlanságnak, a melyet

idegenekkel szemben már kora gyermekségében a szülői ház oltott belé, — pirult, valahányszor beszédre kellett felelnie.

Szerénysége nem szokta még meg a nyilvános ünnepeltetéseket.

Ekkor történt az is, hogy a Miasszonyunkról nevezett apácák zárdájában Császka érsek fordította le neki a zárda főnöknő német üdvözlő beszédét, minthogy akkoriban még nem tudott jól németül.

A jezsuiták kollégiumában egy meszszelátót adtak a királyi herczeg kezébe. Nézegetett bele hosszasan, de szakadt az eső, az ég borús volt s a királyi herczeg hasztalan nézett a mennyboltozatra, csillagot nem látott. Tekintete ekkor nevelőjének rendjelekkel díszített mellére tévedt s a királyi herczeg mosolyogva mondá:

— «Ma csak ezeket a csillagokat látom.»

Nagy kitüntetésnek vette, a mikor a királyi páholyban megjelenhetett. Mikor egy évvel ezelőtt Sándor szerb király mint királyunk vendége nálunk járt, Ő Felseége egyenes óhaj-tása volt, hogy a szerb király s a vele csaknem egykoru László királyi herczeg együtt menjenek az operába.

A páholy közepén ült a király, jobb felől a

fiatal szerb fejedelem, balfelől pedig László királyi herczeg foglalt helyet. A királyi herczeg arcza mindig felragyogott, ha Sándor király valamit kérdezett tőle.

Ilyen kedvesen naiv maradt utolsó perczéig.

V.

Elkisértük az ifjú főherceget húsz éves élete útjának utolsó állomásáig. Láttuk, milyen kedves gyermek volt, láttuk, hogy fejlődött ki lelkében minden, a mi nemes, a mi szép és jó gondos nevelői felügyelet és szülőinek mindenre kiterjedő, szerető figyelme mellett.

Nőtt, növekedett erényekben és fejedelmi tulajdonokban gazdagon.

A haza kitünő polgárt, a hadsereg elsőrangú katonát várhatott benne. És a mit előre kellett volna bocsátanunk, mély szíve legbensőjében gyökerező vallásossága erős oszlopává tette volna a katolikus anyaszentegyháznak.

Szülői, testvérei, a kiken igazi szeretettel csüggött, s a kik egész odaadással szerették, úgy tekintettek rá, mint a nagy nádor-család jövődjéé büszkeségére

. . . Másként volt megírva . . .

Quos Deus diligit, castigat: a kiket az Úr szeret, azokat látogatja . . .

Az Ő végtelen bölcsességében úgy határozta a mindenek Ura, hogy nehéz, nagy szenvedések, szívet próbáló fájdalom sújtsák a fenséges családot, a mely az Ő nevével kelt és tért nyugalomra. És tetszett neki magához szólítani a családnak oly hön szeretett tagját, azt a daliás ifjút, ki tiszta és jó volt, a kinek teste szennytelen, lelke folt nélkül való volt, László főherczeget . . .

. . . A kis hadnagyot, mindnyájunk kedvenczét.

Augusztus 31-én indúlt el Alcsúthról a királyi herczeg Kis-Jenőre, Libits Adolf királyi tanácsosnak, a főherczegi uradalmak igazgatójának a kíséretében.

Jobb kísézője nem lehetett volna. Libits igazgató úgyszólván egész fiatalsága alatt hű kísézője volt vadászatain, kirándulásain, és meghitt bizalmas embere.

Ragyogó szép nyárutói nap volt. Minden hitta, csalogatta ki a vadászokat a vadban gazdag pompás erdőségekbe. Semmi, semmi el nem árulta, hogy az annyiszor meghajtott, oly jól ismert ágyai erdő lombkoronái alatt

a halál vár az életerős, üde, ifjú királyi hercegre.

* * *

Jobbfelé a Kis-Jenő és Nagy-Zerind közt húzódó országúttól, a sziksóban gazdag legelőkön és búzaföldeken át meszsziről kékellik az ágyai erdők rengetege.

Benn az erdőségben hatalmas vén fák koronái borulnak egymásra, mély árnyékot vetve a sűrűség egyenes vonalú tisztásaira, az úgy nevezett «lineákra». Beljebb ritkulnak a vén fatörzsek és lassanként bele olvadnak a sűrű cserjés bozótnak.

Itt-ott sötét színű, szikes vízű apró patakok csörgedeznek, ezek közelében tanyázik az apró vad, s a partokhoz vezető lábnyomok mutatják, hogy a nagyobb vadak is oda járnak szomjukat oltani.

A rengeteg erdőt hatalmas táblákra osztó «lineákon» állnak vadászatok alkalmával a vadászok. Ide fut ki a hajtóktól fölzavart és minden oldalról szorított vad, hogy menedék után nézzen, s itt találja el legtöbbször a gyilkos golyó. Az erdő mélyében van a páratlan gazdagságú, gondosan ápolt vadaskert, a mely-

ben csapatonként tanyáznak a szarvasok, őzek, vaddisznók. Télidőn pedig ha ott künn hó takar mindent, itt keres eleséget, oltalmat, a tarlókról, mezőkről beszorúlt fáczánok, foglyok, nyulak, rókák serege.

A főhercegi családnak sok hagyományos emléke fűződik az ágyai erdőhöz. Itt kocsikázott oly sokat a «nagy» nádor; itt vadászgatott fiatal éveiben maga József főherceg; és itt lettek igazi vadászokká az ifjú fenségek is.

. . . Hogy épen itt, a hol annyi sok kedves emlék összpontosul; a hol annyiszor és olyan verőfényes ragyogással nyilatkozott meg a fenséges családban élő atyai és fiúi szeretet; hogy épen itt kellett lefolynia annak a megrendítő tragédiának, a melynek fájdalmát csak enyhíteni fogja az idő, de megszüntetni sohasem! . . .

Szeptember 2-án hajnali cserkészlet volt az ágyai erdőben; ezt még néhány hajtás követte, s úgy fél egy óra tájban volt a rövid vadászebéd, a melynek elköltése után Libits igazgató kérte az ifjú főherceget, hogy aludjék egy kissé, mielőtt az általa elrendelt vadászó hajtást megkezdték volna. A fiatal

királyi herceg megfogadta a jó tanácsot, nyugodni tért s körülbelől fél három után indultak a hajtásra.

László főherceg kísérői voltak: Libits jószágigazgató, Szkallák és Frank erdészek, Marek intéző, valamint a szükséges ágyai hajtók.

A társaság útjának czélpontja az újonnan bekerített vadaskertnek az a táblája volt, a melyben Szkallák erdész nagy, két éves vadkant jelzett.

László királyi herceg az út egész tartama alatt kitünő kedvben volt. Szokott kedvességével tréfálkozott kísérőivel. Az út, melyet gyalog tettek meg, mintegy háromnegyed óráig tartott, úgy hogy körülbelől fél négy órakor érkezhettek meg az V. és VI. tábla közt levő lineára.

Miután a hajtók felállottak, Szkallák erdész a következőkép állította fel a vadászokat:

A tisztás mintegy 350 lépés hosszú. A közepén túl, valamivel jobbra, a királyi herceg állt; tőle jobbfelé mintegy száz lépésnyi távolban a régi vadaskert kerítése irányában Marek intéző; ő fenségétől balra, körülbelől százötven lépésnyire Libits jószágigazgató;

A szerencsétlenség színhelye.

tőle balra a melléktisztás vonalán Frank és Szkallák erdészek álltak.

A hajtás kezdetéhez megadatott a jel.

Háromnegyed négy óraker Libits igazgatótól jobbra egy lövés dördült el.

Az igazgató hátra lépett, hogy lássa, vajjon a királyi herczeg, vagy Marek intéző lött-e? ..

Néhány másodperc múlva ugyanabban az irányban egy második lövés dörrenése hallatszott . . .

A két lövés közt annyit látott Libits igazgató, hogy az ifjú királyi herczeg vadászszékéről felugrott és a hajtásba lépett . . .

Miután más lövés egyáltalában nem esett, abban a véleményben volt, hogy László főherczeg meglőtte a vadkant, és második lövése a «kegyelem-lövés» volt.

Örült a vadászat sikerének.

. . . A mit sem sejtő kísérők öröme azonban egy pillanat alatt a legnagyobb rémületté vált, a mikor a királyi herczeg segélykiáltását hallották:

— «Jöjjön, ellőttem a lábamat!» — e kiáltás Libits igazgatónak szólt.

Az igazgató futott, a mennyire tőle telt, arra

felé, míg a másik oldalról Marek intéző közeledett futva.

Ekkorára a szerencsétlen fiatal fenség a hajtásból kijött a tisztásra, magával hozva egy halálra sebesített vadmacskát.

Fegyverét benn hagyta a sűrűben, a hol a második végzetes lövés történt.

A tisztás szélén egy fába kapaszkodott. Kabátja és nadrágja a közvetlen közelről behatolt lövés tüzetől meggyúladvá, füstölve égett. A tüzet az odasiető férfiak azonnal eloltották és átkarolva a sápadt királyi herceget, lassan lefektették a földre. Itt körülbelől egy percnyi ideig ájulva feküdt a sebesült.

Ekkor érkezett oda Spalek erdőőr, valamint Szkallák és Frank erdészek is. Libits igazgató és Spalek erdőőr lehúzták a sebesült főherceg nadrágját és két tiszta zsebkendővel befogták az átlőtt czomb felső és alsó sebnyilását, hogy a vérzést elállítsák.

A hajtók, néhánynek kivételével, a kik vizet hoztak, rémületökben szétszaladtak.

A mélyen megrendült jószágigazgatónak a szeretet ereje visszaadta a lélekjelenlétét. Mareket kocsikért küldte a távoli erdőőri lakáshoz, Frankot orvosokért Kis-Jenőre, Szkallák

erdészt ágyiruhákért, vánkosokért ágyai lakására.

Ketten maradtak a királyi herczeg mellett. Az igazgató és Spalek erdőőr. Minden gondjuk az volt, hogy a vérzést elállítsák.

A sebesült folyton azt kérdezte, vajjon a csont is el van-e löve. A mellette levők annál kevésbé sejtették, hogy a szerencsétlen lövés a czombcsontot is szétroncsolta, mert a szerencsétlenség után még 10—15 lépést *ment* a főherczeg.

Megnyugtaton, biztatón állították, hogy a csont nincs megsértve. László főherczeg kérte, fogják meg lábfejét, vajjon érzi-e? Mikor erről meggyőződött, egészen nyugodt lett, cigarettet kért és rágyújtott.

Ekkor nyilatkozott meg benne, szemben a még nem sejtett horderejű szerencsétlenséggel, az a végtelenül gyöngéd, kimélő gyermeki szeretet, a mely egész életén aranyfonalként huzódik át.

— «Ne táviratozzon Alcsúthra» — szolt a jószágigazgatóhoz — «minek ijeszszük meg a mamácskát és papácskát, — holnap majd kocsin fogunk cserkészni, s egy hét múlva már annyira be fog gyógyulni sebem, hogy mire

haza érkezünk, csak akkor fogjuk elmondani, mi történt».

Hanem azért jól észrevette az erős férfiak megindultságát és most ő vigasztalta őket. Füstkarikákat fútt feléjük és kérte, fektessék mellé a vadmacskát, hadd lássa. Majd nyugodt, csendes hangon elmondta, hogy történt a szerencsétlenség.

— «Tíz — tizenöt lépésre jött a hajtásban ez a vadmacska» — így beszélt a sebesült királyi herceg, — «én a balcsövével a puskámnak, a melyben postatöltés volt, rálöttem és erősen megsebesítettem. A macska egy helyben ugrált, mire odasiettem hozzá. Fegyveremet balkezemben fölfelé tartva, jobb kezemmel a sűrűség ágait akartam félretolni, hogy könnyebben előrehatolhassak; egy ág a puskám csövét lefelé nyomta, és a fegyver abban a pillanatban elsült . . .»

Egynegyed öt óra körül érkezett vissza Marek az első kocsi ágyi ruhával. A királyi herceg, a kinek már fájt a kemény földön való fekvés, az odahozott párnákra akarta magát áttétetni. Kisérői kérték, legyen türellemmel addig, a míg orvosok érkeznek, mert a vérzés újra megindulhat. A hősiesség lelkü

fiatal fenség megnyugodott szomorú sorában.

Rövid idő múlva a második kocsi ágyiruha is megérkezett és utána Tóth, a sebesült hűséges huszárja.

Megindító jelenet volt, a mikor a szeretett ura életéért remegő huszárt a szerencsétlen főherczeg vigasztalni akarta.

Czigarettjéből füstkarikákat eregetve beszélt hozzá, szinte tréfálózó hangon.

— «Semmi nagy baj, csak a húst löttem át. Majd meggyógyul».

Közel volt már a háromnegyed öt óra, a mikor végre dr. Hubay uradalmi orvos megérkezett. Levette a sebről a zsebkendőket, be kötötte a sebet, de még nem szólt arról, vajjon a czombesont is meg van-e sértve.

Ekkor mentek szét a táviratok Alcsúthra a sebesült fenséges atyjához, valamint Budapestre Himmel alezredeshez, hogy még az éjjel egy orvostanárt hozzon Kis-Jenőre. Ugyanekkor két aradi orvost szintén táviratilag hívtak a sebesült mellé.

Most érkeztek a szerencsétlenség színhegyére Péczely főszolgabíró, dr. Vékony kerületi orvos, valamint az a nagy hintó, a melyen

a királyi herceget Kis-Jenőre szállították. Vánkosokkal és matraczokkal tömték tele a hintót és az így elkészített fekhelyre helyezték a sebesültet. Dr. Hubay felült a kocsis mellé, a többi kíséző pedig gyalog ment egészen Kis-Jenőig a csendes lépésben haladó kocsi mellett.

Szomorú, szívet rázón szomorú menet volt.

Piros arczczal, vidám kedvvel indult el a derék, kedves ifjú királyi herceg . . . sápadtan, némán, halálos sebbel tért vissza ugyanazon az úton.

Sohasem tudjuk, meddig ér életünk útja s hol leselkedik ránk a kérlelhetetlen halál!

De éles kaszája soha sem sujthat a mindentudó Isten akarata nélkül. A kinek gondja van a mezők apró fűszálaira, a ki jóságos, végtelen szeretettel vigyáz a legparányibb féregre is: annak tudta nélkül soha egyetlen hajszálunk meg nem görbülhet. És ha elér bennünket a vég: Ő akarja azt!

Fél nyolcz óra elmúlt már, a mikor a sebesült és kísérete Kis-Jenőre megérkeztek. Ekkor jelentették ki az orvosok — miután megújították a kötést, — hogy a csont is szét van ronsolva. Ezt azonnal megtáviratozták fenséges atyjának.

A királyi herczeg sebe bekötése után bámulatraméltó nyugalommal aludt el; álma azonban rövid volt és nagyobb részt ébren várta a reggelt az ágya mellett virrasztókkal.

A hosszú éjszakán elmondta újra, hogy történt a szerencsétlenség; mindössze azt tette hozzá, hogy a vadmacska ugrott a leeső félben levő puskára.

Éjfél tájban két aradi orvos érkezett meg. Megnézték a kötést, megmérték a sebesült hőmérsékét és abban állapodtak meg, hogy reggelig nem nyulnak a sebhez, míg Budapestről a táviratilag hívott professzorok valamelyike meg nem érkezik.

Nehezen múltak a perczek a kis-jenői betegágy mellett, hosszú volt az aggódva virrasztók éjszakája; de messze a sebesülten fekvő királyi herczegtől, Alesüthon, százszoros aggodalom és félelem közt várták a szerető apa és anya, s a forrón szeretett fivérért remegő testvére a virradatot.

Hét óra 47 perczkor este, épen a mikor vacsoránál ültek, érkezett meg a rettenetes hírt

hozó távirat, hogy az ifjú főherczeg egy vad-macska üldözése közben jobb czombját keresztül lőtte.

Az esti vonatot már lehetetlen volt elérni, s az indulást e miatt reggelre kellett halasztani. József főherczeg ő fensége azonban mindjárt a vészujósló hír megérkezte után sürgönyileg kérdezte meg, vajjon meg van-e sértve a csont is. A válasz tiz óra 40 perczkor este érkezett meg és a fenséges szülők legnagyobb fájdalomára *igenlőleg* hangzott.

Hogy milyen lehetett e válasz után az álmatlanul, könnyek közt eltöltött éjszaka az alocsúthi kastélyban, azt csak azok képzelhetik el, a kik sírni tudnak a sírókkal, szenvedni a szenvedőkkel.

Nyolcz óra tájban lehetett, a mikor Himmel alezredes megkapta a táviratot, a mely tudtára adta a szerencsétlenséget.

Sokáig tartott, két hosszú óráig, mig dr. Janny orvostanárt sikerült megtalálnia és vele a katasztrófa színhelyére utazni.

Véget érni nem akaró út, virradni nem akaró éjszaka volt ez e két férfinak is.

Szeptember 3-ikán, négy órakor reggel indultak útnak Alesúthról József főherceg és Klotild főhercegasszony. Tizenkét órai utazás után, délután 4 óra 32 perczkor érkeztek meg Kis-Jenőre.

Az ott levő orvosok már rég megtartották tanácskozásukat Janny tanárral, a ki a főherceg kérdésére e választ adta:

«A sebesülés súlyos és életveszélyes, de ha semmi fertőző anyag nem hatolt a sebbe, a sebesült még megmenthető. A lövés robbanó golyóval közvetlen közelből történt és a jobb csont felső harmadában szét van zúzva».

Ő fensége a hercegasszony a megérkezés után azonnal besietett szenvedő gyermekéhez, a főherceg maga megható lelkierővel előbb gondosan leporoltatta ruháját és csak azután lépett a beteg szobájába.

Az ágyban fekvő szerencsétlen gyermek, a kinek sebesült lába sinek közé volt kötve, egy igazi hős erejével mosolyogva, tréfáló szóval fogadta a szeretett édes apát, de szavaihoz hozzátette:

«El van löve a lábam!»

Mosolygott, nyugodtan beszélt, de fenséges apjának a szíven átnyillalott a reménytelen-

ség tudata, látva, hogy fia lélekzete nehéz, rövid, hogy ajkai dagadtak, arcza kissé duzzadt és semmi láza nincs. A főhercegi apát ezek láttára hadjáratil tapasztalatai nem hagyták kétségben, hogy itt semmi remény a menekülésre.

A környezők már eddig intézkedtek, hogy a szenvedőt még az nap este a budapesti vörös-kereszt «Erzsébet» kórházába szállítsák, mert Kis-Jenőn semmi esetre sem lehetett a kilátásba helyezett operációt végezni.

A Budapestre való szállításba a fenséges szülők is beleegyeztek.

Esti nyolcz óra volt, a mikor a sebesült királyi herceget egy rögtönzött hordágyba tették át és csendes menetben gyalog vitték a pályaudvarra, a hol áthelyezték a már előbb odarendelt magyar államvasuti vörös-kereszt kocsiba.

Könnyezve kísérte a lakosság a szomorú menetet.

A vonat tíz órakor este indult. Kimondhatatlanul szomorú utazás volt ez!

Csengetyű jelzés és az állomások szokott kikiáltása nélkül robogott tovább a vonat a sötét éjszakában. És milyen szívetfacsaró lát-

ványt nyújtott a betegszállító kocsi félhomályos belseje!

A gyér lámpavilág mellett határozatlanul tüntek elő a hordágy fehér párnái közt fekvő királyi herczeg vonásai. Körülötte voltak fenéges szülői, Janny tanár, Libits jószágigazgató és Hubay orvos.

A sebesült nyugtalanul aludt, többször félrebeszélte, a vadászatot emlegetve, de megszólításra mindig helyesen válaszolt. Láza csekély volt.

A végtelen hosszúnak látszó éjszaka után végre megvirradt.

Szeptember 4-ikén reggel nyolcz órakor érkezett be a vonat a budapesti keleti pályaudvarba; innen egy másik mozdony a déli pályaudvarra vitte át, a hol egy szakaszvezető és nyolcz betegszállító katona várakozott a sebesültre. A hordágygyal együttvállaikra emelték és egyenletes lépésekben, néma csendben bevitték a közel levő kórházba.

A népsokaság tiszteletteljesen köszöntötte és igazi részvétellel nézte a hordágyat, a mely mellett a főherczeg és a főherczegasszony haladtak.

Nyolcz óra tíz perczkor érkezett meg a se-

besült a kórházba, a hol ágyba tették és egy óra hosszáig pihent.

A pihenés után Janny tanár, dr. Rapcsák, dr. Liebermann, dr. Rimély és dr. Hubai asszisztensek, valamint Soror Matrona apácza-főnöknő és két ápolónő segélyével megkezdte a műtétet, a mely tizenegy óra negyven perczig tartott.

Az ifjú királyi herczeg igazi hősiességgel állotta ki a hosszú és rendkívül fájdalmas operációt.

A tanár műtét közben megkérdezte, fáj-e? László főherczeg csendes hangon válaszolá: — «Egy kicsit.»

Tizenhárom szétszórt kisebb-nagyobb csontdarabot vettek ki a sebből.

A műtét után, a mennyire lehetett, összeillesztették a szétzúzott csontot.

Kábultan feküdt a kimerült királyi herczeg az operáció után, de a kábultságot időnként teljes öntudat váltotta föl.

Délben az az öröm érte, hogy viszontláthatta forrón szeretett testvérbátyját, József Ágost főherczeget, a ki a stockeraui hadgyakorlatokról jött el öcscse látogatására.

Az öcscsét egész szivéből szerető József

Agost főherczeg körülbelül hasonló késedelmet volt kénytelen elszenvedni, mint fenséges szülői.

Ime erre vonatkozó saját szavai :

« . . . A gyakorlatokról hazajövet nóm táviratát találtam otthon, e megrázó hirrel : «László jobb felső czombját golyóval átlötte ; a csont is meg van sértve.» — Minden podgyász nélkül, a hogy lovon ültem, vágattam az állomásra, de sajnos, az utolsó vonat épen szemem láttára robogott el, s így csak másnap, szeptember 4-én indulhattam . . . »

Milyen lelki kínokkal teljes várakozás lehetett ez a szerető testvérnek !

. . . A mikor sebesült öcscséhez belépett, szerető mosolylyal pillantott rá a szenvedő és így szólt :

— «Jók, ellöttem a lábamat !»

— «De én nem kételkedtem fölgyógyulásában», így fejezi be szavait a főherczeg.

Mindeddig a seben a fertőzésnek semmiféle jele nem mutatkozott, úgyszintén a következő napon, szeptember 5-én, csütörtökön sem.

A főherczegasszony, a keresztény anyák ez igazi mintaképe, éjjel-nappal ott volt sebesült fia ágya mellett.

A főherczeg délután József Ágosttal együtt Alcsúthra utazott, hogy a család többi tagjait a beteg állapota felől értesitse.

Ötödikén reggel Mária Dorotya főherczegnővel és József Ágost főherczeggel együtt jött be Alcsúthról József főherczeg. A sebesült, a ki mellől édes anyja egy pillanatra sem mozgott el, nagyon megörült testvéreinek.

Reggel kilencz órától délután két óráig egész üde jó kedvvel és sokat beszélt. Teljesen öntudatánál volt. Semmi el nem árulta a nagyon is közelálló katasztrófát.

A seb mosásánál e nap egy izomba beékelődve, még három darab, a golyóból visszamaradt ólmot találtak.

Ugyancsak e napon az a nagy öröm érte a beteget, hogy ő felsége a király egy rendkívül kegyes, szeretetteljes táviratot küldött, a melyben a legszívélyesebben kívánt mennél gyorsabb szerencsés gyógyulást.

* * *

Az ötödikéről hatodikára virradó éjjel — sajnos, épen nem váratlanul — beálltak a közeledő halált jelentő tünetek. A fenséges szenvedő hátralevő órái gyorsan peregtek le,

Az éj folyamán nagyfoku láz lépett föl; a vérmérgezés tünetei, az üszkösödés ijesztő gyorsasággal jelentkeztek és terjedtek; a kábultságából csak olykor eszmélő betegnek arca és kezei elsárgultak és főfájás, valamint nehéz lélekzés gyötré.

Ez volt a vég. A végső szenvedés a csendes átszellemülés előtt. Az élő test küzdelme a halállal.

Ez az, a mi oly rettenetessé teszi a meghalás gondolatát az élő ember előtt. Nem is a haláltól: a *meghalástól* fél az ember. De tekintsük csak a véget! Nézzünk oda a Jézus nevében elszenderülő haldokló arczára. Az utolsó percekben le van törülve vonásairól a testi fájdalom, az átszenvedett kínok minden nyoma. A megtört szemek a túlvilág mennyei derűjébe néznek és a fölbomló idegek utolsó rezzenése a Jézussal való egyesülés gyönyörét érezteti a porhüvelyből kiváló lélekkel.

Itt, e hőslelkű és Jézus szeretetétől áthatott királyi herezeg halálos ágyánál tanuljanak meghalni, a kik élete példáján tanultak élni.

Úgy halt meg, mint egy hős; úgy mint egy igazi keresztény!

Abból a túlvilági fényből, a mely a meg-

dicsőült felé sugárzott az utolsó pillanatokban, el nem muló aureola fonódott annak a fájdalmas szívű anyának a feje körül, a ki a végső pillanatig ott örködött fia szenvedései fölött.

Megszoktuk már, hogy József főherczeget, a kinek a magyar nép ajkán «*a mi főherczegünk*» a neve, sok, nagyon sok tekintetben mintaképnek tekintsük.

Itt, a hol megdicsőült fiáról beszélnek e lapok, neki csak a hódolattal telt megemlékezés jut. Mint apa, mint honpolgár, mint az önfeláldozásig humánus ember és ihletett keresztény egyaránt mintaképe szerető népének. De az, a kiről nem emlékezhetünk meg e lapokon a legnagyobb megindulás, a legigazabb tisztelet nélkül, az fenséges neje Klotild főherczegasszony.

A katolikus anyák, az erős szívű, forrón szerető anyák eszményképévé vált megdicsőülő fiának ágya mellett a királyi herczegasszony.

Reggel — az átvirrasztott éj után, a mikor látta, hogy gyermekét megárnyékozta a halál, maga küldött a gyóntató atyáért.

Mindent tudott, mindenre el volt készülve a még fájdalmasban is fenséges anya.

Ez időtájt játszódtott le a beteg szobájában egy megható jelenet.

Himmel alezredes, katonai nevelője lépett be a szobába. A királyi herczeg épen eszméleténél volt. Meglátva nevelőjét, az ágya fölött oldalt függő mária-czelli képre mutatott:

— «Nemde, jól függ így . . .?»

E szavak magyarázata az, hogy nevelője azt ajánlotta neki, hogy mindig, még utazás alkalmával is, egy Mária-képet tartson magánál, de ne az ágy fejénél függeszsze föl, hanem úgy, hogy az ágyban fekve is jól láthassa.

Erre vonatkoztak a vallásosságtól áthatott lelkű fiatal fenség megindító szavai.

Nemsokára megérkezett P. Schaeffer jezsuita atya.

Alsúthra és szerte mindenfelé pedig táviratok vitték a hírt a közeledő gyászról.

Midőn a gyóntatóatya a szobába lépett, a szenvedő teljes öntudatnál volt és így szólt anyjához:

— «Ez lesz a végső szentség», — és nyugodt volt teljesen.

Hősies lelkéhez még a halál gondolatára sem fért a félelem. P. Schaeffer kérdésére, hogy fél-e a haláltól, csendes, szelid hangon felelé:

— «Ó nem.»

Megadással, teljes nyugalommal és mély ájtatossággal vette föl a végső szentségeket.

Még ekkor is megnyilatkozott a benne élő gyöngédség. A mikor gyóntatója a haldoklók imáját magyarul kezdte elmondani, a királyi herceg épen jelenlevő, s magyarul nem tudó katonai nevelőjére tekintve, így szólt:

— «Hiszen németül is imádkozhatnám!»

Nevelője kérelmére azonban csak magyarul folytatta az utolsó könyörgést.

Fenséges édes anyja csodálatos önuralommal állott oldala mellett; egyetlen könnyesepp nem tolult fájdalomtól égő szemeibe; a szenvedésnek, a kínos fájdalomnak egyetlen áruló hangja nem jött ajkaira!

Gyöngéd simogatással törülte le haldokló fiának sápadt homlokáról a halálos verítéket... majd összekulcsolta a szenvedő kezeit és mosolyogva, vigasztalólag intett neki.

Ó ez a mosoly! A martirok e mosolya! Milyen végtelen nagy, milyen megmérhetlen erejű volt az az anyai szeretet, a mely a fájdalomak töreitől átvert szív fölött a mosoly e szivárványát ragyogtatta!

.

Kilencz óraker reggel érkezett meg Alcsúth-ról a haldoklóhoz fenséges atyja, József főherczeg és testvérbátyja József Ágost. A közeledő vég szomorú, megrendítő híre fogadta őket. A fájdalom csaknem megtörte mindeddig megőrzött önuralmukat; de hallva, mily nyugalommal néz a halál elébe a szenvedő és milyen magasztos, mindent legyőző szeretettel örködik fia fölött fenséges anyja, ők is nyugalmat erőszakoltak magukra. A haldokló utolsó perczeit nem zavarta az élők fájdalomnyilvánítása.

A mikor a szobába léptek, az ágy mellett ott találták P. Schaeffert is, a ki az utolsó perczig a szenvedő mellett volt. A lelkiatya időnként rövid fohászokat mondott, a melyeket László főherczeg halk, de érthető hangon ismételt meg.

Az öröm és a szeretet mosolyával tekintett hozzásiető atyjára és bátyjára. Főherczegi atyja látván reménytelen állapotát, intézkedett, hogy Alcsúthon maradt Mária nővérét sürgős távirattal hívják a haldoklóhoz. A főherczegnő kocsin sietett be Alcsúthról, de mire megérkezett — késő volt már!

A szenvedő fiatal fenség, a ki kezében egy feszületet tartott, karjait szülői nyaka köré

fonta. Lélekzete mind rövidebb, nehezebb lett és perczről-perczre ritkult.

Anyja, a kinek fájdalomtól földült vonásain ott derengett az a csodás, emberfölötti mosoly, biztató hangon beszélt hozzá.

László odanyujtá a keresztet körötte levő szeretteinek, hogy csókolják meg és megkérdé:

— «Ugy-e ez jó?»

Aztán maga is többször megcsókolta és mellére fekteté. Majd a rózsafüzért vevé le karjáról és édes anyja remegő kezeire fonta ezzel az édes, gyermeki szóval:

— «Ez a Bimmé.» («Bimm» = édes mama.)

Aztán a mellén fekvő keresztre mutatott.

— «Ez az enyém.»

Ütere már alig volt érezhető, szive alig működött.

Egyik pillanatban, midőn eszmélete nem volt egészen tiszta, e szavakat intézte fenséges bátyjához:

— «Ügy-e, Jók, te mész medvékre . . . ?»

Öntudatlan kérdése után ki akart ugorni ágyából, de ereje nem birta már és halálos ki-merültségben dült vissza vánkosaira.

Perczek mulva újra visszatért eszmélete és

R. Hirsch Nelli rajza.

Gravilo

ekkor ezt a szívettepő kérdést intézte édes apjához:

— «Úgy-e, papácska, te is jössz velem?»

Zokogva felelte a fájdalomtól megtört fenéges apa:

— «Igen, szívesen mennék veled, ha lehetne!»

Ezután újra elveszté eszméletét. . . .

. . . Egyetlen, utolsó kérdés hangzik még hidegülő ajkairól:

— «Hogy hívják ezt a hajót . . . ?»

Édes anyja végső erejét összeszedve, feleli neki:

— «Jézus. . . .»

— «Igen Jézus! Óh Jézusom!» sóhajtja a haldokló és lehunyja szemeit, hogy föl ne nyissa többé. . . .

László királyi herceg megszűnt élni!

Az Üdvözítő nevével ajkain szellemült át ama jobb életre, a hol Jézus végtelen kegyelme, végtelen szeretete várta őt.

.

VII.

«. . . Fiat voluntas tua sicut
in coelo, et in terra . . .
Amen.»

«Legyen meg a Te akaratod, miképen mennyben, azonképen itt a földön is . . .» ezt írta a nehéz csapástól sújtott szívü apa arra a sajátkezüleg megrajzolt és fölvilágosító jegyzetekkel ellátott terepvázlatra, a melyet a szerencsétlenség színhelyéről vett föl.

Az ágyai erdőben, ott a hol az ifju királyi herczeg sebesülten feküdt, kápolna épül. Oda járnak majd szívszorító megemlékezésre azok, a kik a megdicsőültet szerették.

Ő maga itt nyugszik a budavári Szent-Zsigmond kápolna alatt levő sírboltban, a hol a nádor család többi elhunyt tagjai várják a boldog föltámadást. Egy ország gyásza kísérte utolsó nyugvóhelyre a szeretett kis herczeget.

— «Legyen meg a Te akaratod . . .» ime ez az, a mi vigasztul maradt utána szülőinek.

A megnyugvás az Úr akaratában.

A vallás.

A meggyőződés, hogy viszontlátják újra egy boldogabb életben.

Ó, ez a leghatalmasabb vigasz! Ez az az erő, a mely összetartja a meghasadóban levő sziveket, a mely fönntartja, révbe viszi a fáj-dalmak tengerén hányódó lelkeket.

Ott, a halálos ágy mellett tört ki a szerető édes anya ajkairól a kiáltás:

— «Viszontlátlak az égben, drága Laczikám!»

* * *

Szomorú, nagyon szomorú lesz az idei káracszony Alesúthon.

A múlt évben még ő is ott örvendett az Üdvözítő születése ünnepének.

Akkor kapta ajándékkul fenséges atyjától a fegyvert, a melylyel halálos sebet ejtett magán. . . .

Hiányozni fog a becézett gyermek szerettei köréből, nem lesz ott «Lilike», a hogy nincs és nem lesz többé sehol. Nem fogják látni a Margitsziget árnyas sétányai sem; nem szed többé epret az ifju királyi herczeg, meg-

megveregetve a körülötte forgolódó főkertész vállát es kedves nyájassággal mondva el neki :

— «Hát csak kapok innen epret mindig ? Milyen jó maga, édes Magyar bácsi !»

Nem fognak többé benne gyönyörködni a sziget sétálói ; nem áll meg ezentul a főváros lázban élő, rohanva zajló népe, hogy lelket pihentető kedvteléssel nézze a sétáló «kis hadnagyt. . . .»

Nincs többé. . . . !

Teste ott várja a föltámadást ősei közt, lelke nék az örök világosság fénye világít. Ő bizonyára tudja már régen, miért kellett meghalnia. Mi sejtjük és sejtelmünk hatása alatt csodálattal borulunk le a végtelen Bölcseség előtt.

— Hogy tisztán maradjon, hogy lelke fehérségét be ne szennyezze földi sár, hogy életével és halálával ezreket térítsen vissza a rossz ösvényéről, és tartson meg a jó útján, hogy azoknak, a kiknek véréből való vér volt s a kik oly nagyon szerették, alkalmat adjon az Úr iránt való megadással teljes imádat és akaratában való megnyugvás bizonyítására ! . . .

László főherceg abban a társadalmi osztályban született, a mely rendkívül sok kiváltságot élvez a polgári osztály fölött. Rangban, vagyonban nagyon kevesen versenyezhetnek fenséges családjával, de éppen ezért számtalan olyan alkalma volt az eltévelyedésre, a minő sohasem hozhatja kísértésbe a polgári osztályok gyermekét.

A nagy vagyon és a hizelgésre kész környezők rendesen együtt járnak.

Őt megóvta ez utóbbi csapástól a szerető Gondviselés, szülői szeretete és nevelőinek bölcsesége.

Tévutak helyett Isten utain járt.

Láttuk, mily vallásos volt, mennyire át volt hatva Jézus szeretetétől. Ez tette oly eszményivé életét és ez könnyíté meg halálát.

Hányan vannak, a kik hónapszámra templomba sem járnak, nemhogy rendesen gyónának és áldoznának! Ezek azok, a kik ha eljő a megpróbáltatások ideje, zúgolódnak és szavukat vakmerően emelik az égi bölcsesség ellen. Ha pedig a végső óra üt, irtózat és félelem közt várják a halált, a mely rájuk nézve nem megboldogulást, hanem talán új kínok kezdetét jelenti!

Itt van előttök az Üdvözítő nevével ajkán átszellemült királyi herczeg példája. Kövessék; ne térjenek le soha az utról, a melyen ő járt és az igazak utján fognak járni. És akkor itt a földön épen úgy, mint a másvilágon Jézus végtelen kegyelme várja őket.

Az igazi vallásosság mellett a *kötelességtudásra* is eleven példával tanít bennünket az ifjú fenség élete.

Milyen gyakran találkozhatunk az üreslelkűségnek sajnos példáival, mikor ilyeneket kell hallanunk:

— «Minek erőltesse magát az én fiam a tanulásban, hisz elég vagyonos vagyok, majd megél ő tanulás nélkül is!»

Ó milyen bűnös, milyen nyomorult, milyen sivár lélekre valló gondolkodás ez!

E helyett az ifjú királyi herczeg fenséges atyjának jellemzően rövid mondását szívlelé meg:

— «Egy főherczegnek tanulni *«muszáj;»* szégyen tudatlannak maradnia».

Pedig a fejedelmi család vagyonát milliók

szerint mérik, s ha valakinek, épen László főherczegnek nem kellett félnie attól, hogy ha tudatlan maradna is — éhen hal.

Tanult, minden igyekezetével azon volt, hogy kötelességeinek igazi fejedelmi pontossággal feleljen meg. Ha pedig olykor kifáradt, elég volt, ha tanárai a nyilvános iskolák tanulóinak helyzetére figyelmeztették, a kik a drága idővel fizetik meg hanyagságukat, — ez elég volt s az ifjú fenség új szorgalommal, új erővel fogott sokoldalú s épen nem könnyű tanulmányaihoz.

A katona kötelességtudása élt benne.

De azonkívül, hogy erre való hajlamát fenséges atyjától örökölte, úgy szülői, mint nevelői sohasem szüntek meg nagy kötelességeire emlékeztetni őt. Tudjuk mindannyian, hogy egy királyi herczegnek mily fontos szerepe van a közéletben; hogy tőle ezrek java, vagy ezrek szerencsétlensége függ.

Ennek a tudata élt az ifjan megdicsőültben.

Mennyivel erősebben kell a kötelességekhez való hűséget a polgári osztályok gyermekeinek lelkébe vésní! Hisz nekik önerejükből kell megállniok az élet küzdőterén! Az a vagyon, a melyre egynémely önhitt szülő oly elbizottan

hivatkozik, hamar elolvadhat és akkor az *egész embert* követelő bajok egész rettentő voltukban fenyegetik a készületlen, — mert tudatlan és kötelességei teljesítésében gyenge embert.

Szülőknek és gyermekeknek egyaránt mély tanulság rejlik az ifjú fenség lelki életének eme nyilvánulásában.

* * *

Megirta a kedves ifjúról egyik tisztelője, hogy kedélyvilága e három fokozatot ismerte csak: «*szeretem, nagyon szeretem, igen nagyon szeretem*».

Csak a szeretetet ismerte, mint lelkén uralkodó érzést. Sok példáját láthattuk ennek abban a mozaik-képben, a melyet e könyv lapjain iparkodtunk róla összeállítani.

Mindenkivel szemben érezte szíve jóságát, de különösen a testvérei iránt való benső vonzalomban nyilatkozott meg lelkének e verőfényes oldala.

Számtalan példáját látjuk ma a testvérek egyenetlenkedésének, szeretetlenségének. Semmis, jelentéktelen okok zavarják meg a jó vérségi viszonyt, és sokszor elszörnyedve tapasztalhatjuk, mint tör testvér testvér ellen!

Soha bensőbb, soha igazabb szeretetet, mint a mely az alocsúthi kastélyban lakott és lakik!

A polgári életben, a hol egymás támogatására, jóakarására vannak utalva a testvérek, mennyivel lazábbak a kapcsolatok, a melyek szívet összekötik.

Milyen ékesen szóló a fiatal hadnagy képe, a mint kicsiny nővéreihez telepszik, hogy őket gyermekes mókákkal mulattassa! És a mint fölkelt közülök, tudott kötelességéhez hű, szigorú katona lenni.

A testvéri szeretet e magasztos példaadásához nem kell több kommentár! A kiknek — talán durva takaró alatt — melegen verő szívek van, azok tudják, mire tanítja őket.

* * *

Szerette felebarátait rangkülönbség nélkül. A ki annyival fölötte állt rangban mindazoknak, a kikkel naponként érintkezett — szülein és testvérein kívül — neki soha eszébe nem jutott fölsőbbségének érvényesítése, szóban oly kevéssé, mint tettben. Cselédei büszke örömmel mondogatták, hogy ők «László fenségét» szolgálják.

Ellenben hányszor halljuk az oktalan góg

durva kitöréseit alárendeltekkel szemben olyanok részéről, a kik csak annyiban állanak e szegény «alájok rendelték» fölött, mert — több pénzök van. . . .

Nem volt állatkinzó.

Becsvágy, vagy másokkal való versengés soha nem bírta arra, hogy például erejökön felül hajtsa lovait.

A kiknek elég érző szívök van arra, hogy meglássák az állatok szenvedéseit is, azok tudják, hogy milyen elrettentő példái fordulnak elő napról-napra az állatkinzásnak. Tudják, hogy vannak gyermekek, a kiknek lelkét valami rossz démon ösztökéli, hogy a szegény, védekezni nem tudó állatokat kikeresett kinzásokkal gyötörjék.

Az ifju fenség irgalommal, szeretettel telt szive undorral fordult volna el minden ilyen gyáva, nemtelen kinzástól.

* * *

Volt azonban még egy erénye, a mely a többi mellett már szinte magától értetődnek ugyan, ha gondolkodóba nem ejtené a vizsgáldót a hatalmas vagyon, a mely a királyi herczeg mögött állt,

Ez az erény: a *takarékosság*.

Mint legtöbb kiváló tulajdonságainak alapját, ezt is szülőitől és pedig fenséges édesanyjától örökölte.

Általánosan ismert tény, hogy Klotild főhercegné a milyen páratlan családanya, ép oly kiváló gazdasszony is. Azok, a kik elég szerencsések, hogy közelében élhetnek, tudják róla, hogy a főhercegi bonyolult udvartartás költségvetéseit hónapról-hónapra a legnagyobb lelkiismeretességgel ellenőrzi. Figyelmét nem kerüli el a hosszú számadatoknak még oly jelentéktelen pontja sem.

Ezt a tulajdonságát teljes mértékben örökölte az ifju fenség.

Nála a takarékoság — már igazán: *polgári* — erénye abban nyilvánult, hogy zsebpénzének minden megtakarítható fölöslegét takarékpénztárba helyezte el, vagy értékpapirokat vett.

Elhunytá után hűséges huszárja előadta a boldogultnak posta-takarékpénztári könyvét és az értékpapirokat.

Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy adakozó ne lett volna. Öröme telt a takarékoságban *magáért a takarékoságért*; hanem

szerény udvartartása költségei közt azért elég jelentékeny összeggel szerepelnek a könyradományok.

Szive, keze nyitva volt mindenki előtt, de az ajándékozni tudás fejedelmi tulajdonságát és alamizsnálkodást nagyon jól össze tudta egyeztetni a takarékossgal.

Mit szólunk e tényekkel szemben, ha látjuk, hogy kis vagyonu — s a királyi herceghez mérten — szegény polgár-szülők gyermekei oly kilábolhatlanul mélyednek mindig jobban a pénzpazarlás, a bűnös vagyonfecsérlés fertőjébe ?

Milyen elenyésző csekélység lett volna a reá váró fejedelmi vagyonhoz mérve, ha az ifju fenség havonként száz meg száz forintot költött volna el, nem nézve, hová kerül a pénz, mely minden fáradság nélkül állott rendelkezésre ? E helyett józan takarékossgával megmutatta, hogy ha sorsa nem állítja is oly magasán a mindennapi életviszonyok fölé, ére nyei útján akkor is tudott volna boldogulni.

— — — — —

Be kell fejeznünk könyvünket. A milyen fájdalom fogott el, a megemlékezés sorait írva,

oly sajnálattal teszszük le a tollat. Nehéz megválni a kedves, szeretett alaktól.

Most, a mikor végére értünk élete leírásának, most nehezedik el igazán lelkünk; érezzük egész teljességében: mit veszítettünk, és elszorul szivünk, rágondolva, hogy ez érzelmek milyen maró, sebző erővel súlyosodnak fenségés szülői lelkére!

Ó, legyen meg nekik a vallás adta vigasz!

A tudat, hogy a megdicsőült az Úr Jézus Krisztusnál könyörög balzsamért sebzett szíveikre; hogy — ha már az Úr akarata megfosztotta tőle szülőit, népét, — csak testben veszítettük el őt, lelke ott imádkozik értök, mindannyiokért, a kik szerették és a kik emlékét szeretve őrzik.

Nem zárhatjuk le e lapokat méltóbban, mint ha emléktáblájának szavaival búcsúznak tőle:

*«Scio quia resurget
in resurrectione
in
novissimo die!»*

604942

1875 - be mületett

1884-ben 9 éves

1892. IX. hóba ment raton útra 1 pécet
95. IX. hó 1 pécet haldokolt

20 éves

aug 31, IX. 2,

IX. 3. hejnal hóra

IX. 4. Téleti

IX. 5. sūt Maria Doroty Josef Agost

IX. 6. pécet papa

Jos

Vörösmarty Mihály Könyvtár
Székesfehérvár

3 010014 899788